

ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-MONAXΟΥ, Ρέθυμνο

Η «ΑΝΑΓΝΩΣΗ» ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ R. M. HARE

1. Ἡ διαπίστωση τοῦ J. Barnes¹ ὅτι στὶς μέρες μας «ἡ Ὁξφόρδη φιλοσοφεῖ μαζί με τὸν Ἀριστοτέλη» ἐπιβεβαιώνεται ἰδιόμορφα ἀπὸ τὸ γόνιμο διάλογο μετὰ τὸν Σταγίριτῃ τοῦ κορυφαίου ὀξφορδιανοῦ ἠθικοῦ φιλοσόφου R. M. Hare. Στὸ συστηματικὸ ἔργο τοῦ Hare διαπιστώνεται ἐπίσης ἡ ἰδιαίτερη συμπάθεια τῆς Ὁξφόρδης γιὰ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ποὺ ἐπισημαίνει ὁ R. Sorabji² καὶ τὴν ἀποδίδει στὸ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι «ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐναρμονισμένα μετὰ τὴν πρόσφατη ὀξφορδιανὴ φιλοσοφία κείμενα». Ἄν δὲν μπορούμε νὰ μιᾶμε γιὰ συγκεκριμένη ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ σύγχρονο θεωρητικὸ τῆς ἠθικῆς — ὅπως ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν Sorabji γιὰ τοὺς Austin, Ryle καὶ Anscombe καὶ ἀπὸ τὴν Françoise Caujolle-Zaslafsky³ καὶ γιὰ τὸν Moore, καὶ ὅπωςδῆποτε ἀνιχνεύεται στοὺς Nowell-Smith καὶ St. Hampshire⁴ — ἡ «ἀνάγνωση» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Hare εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ μαρτυρεῖ μιὰ ἰδιότυπα διαλεκτικὴ σχέση: ὁ Hare διαλέγεται μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη σὰν νὰ ἦταν σύγχρονός του, τὸν ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ καὶ μετὰ τὴν αὐθεντία του τὴ θεωρία του, δανεῖζεται παραδείγματά του καὶ τὰ προσαρμόζει στὰ δικά του συμφραζόμενα, μεταφράζει στὸ δικό του ἰδίωμα ἀριστοτελικὲς ἐκφράσεις, προωθεῖ τὴ σκέψη του σὲ θέματα σύγχρονου προβληματισμοῦ καὶ καταφεύγει σ' αὐτὸν γιὰ νὰ ὁλοκληρώσῃ τὶς θέσεις του. Δὲν ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ἄλλη περίπτωση «ἐπίδρασης», ἀλλὰ ἀμοιβαιότητος καὶ εὐτυχισμένης φιλοσοφικῆς συντυχίας. Καὶ μαζί, τὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς Ἀριστοτέλη διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτὸν ποὺ συναντᾶμε στὶς ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας. Ἀναμφισβήτητα ὁ Hare φιλοσοφεῖ μαζί με τὸν Ἀριστοτέλη καὶ σχολιάζει τὴ θεωρία του μετὰ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*.

1. *Aristote dans la philosophie anglosaxonne*, RPh Louvain 75 (1977) 204-212, 204.

2. *Aristotle and Oxford Philosophy*, Am. Ph. Q. 6 (1969) 127-155, 127.

3. *Aristote, G. E. Moore et Gilbert Ryle: L'influence d'Aristote dans la philosophie analytique contemporaine*, EPh (1978) 41-56.

4. P. H. Nowell-Smith, *Ethics*, London 1954, 15. St. Hampshire, *A Defence of Aristotle*, στὸν τόμο *Freedom of Mind and other Essays*, Princeton 1979, 20 καὶ *Two Theories of Morality*, Oxford 1977.

Ὁ Hare εἶναι βέβαια κυρίως γνωστὸς ὡς ὁ σπουδαιότερος καὶ ἴσως ὁ τελευταῖος σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς μετα-ἠθικῆς⁵, παρὰ τὴ στροφή πὺ σημειώνει ἤδη μὲ τὸ δεύτερο καὶ πιὸ ἀποφασιστικὰ μὲ τὸ ἐντελὼς πρόσφατο τρίτο βιβλίον του πρὸς τὰ πρακτικὰ ἠθικὰ προβλήματα, σύμφωνα μὲ τὴ γενικότερη τάση τοῦ ἀγγλικοῦ στοχασμοῦ τὴν τελευταία δεκαετία, τάση πὺ δὲν εἶναι ἴσως ἄσχετη μὲ τὴ σύντονη μελέτη τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, παρὰ τὰ μετα-ἠθικὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς του, θεωρεῖται γενάρχης καὶ ὁ τυπικότερος ἐκπρόσωπος τῆς παραδοσιακῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἀρχαῖο φιλόσοφο προσφέρεται ἰδιαίτερα στὴν ἀναλυτικὴ μέθοδο καὶ ἡ προβληματικὴ του διασταυρῶνεται σὲ καίρια σημεία μὲ τὸ σύγχρονο θεωρητικὸ ἠθικὸ στοχασμό⁶. Ἀλλὰ καὶ ὁ Hare δὲν ἔχασε ποτὲ ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῆς σκέψης του τὴ σχέση τῆς ἠθικῆς θεωρίας μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐπιπτώσεις της στὰ καθημερινὰ προβλήματα⁷.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ, παλαιότερη ἀνακοίνωσή μου⁸ συμπληρωμένη μὲ τὰ σχετικὰ δεδομένα τοῦ πιὸ πρόσφατου βιβλίου τοῦ ἐξαιρετικὰ παραγωγικοῦ ἀγγλοῦ φιλοσόφου, θὰ προσπαθῶ νὰ παρακολουθήσω τὴν «ἀνάγνωση» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Hare στὰ τρία βασικὰ βιβλία του, ἀφοῦ προηγουμένως σκιαγραφήσω, πολὺ συνοπτικὰ ἐδῶ, τὶς κύριες ἀρχές τῆς θεωρίας πὺ μὲ συνέπεια, αὐτοκριτικὴ καὶ διάλογο μὲ τοὺς συγκαίρινους καὶ τοὺς παλαιότερους ὁμοτέχνους του ἐπεξεργάζεται ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις πὺ μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ θεωρητικὸς τοῦ «καθολικοῦ ἐπιτακτισμοῦ» διάβασε τὸν πρῶτο

5. Τοῦτο τὸ ὑποστηρίζω σὲ ἐκτενὴ ἐργασία μου ὑπὸ ἐκτύπωση στὴν «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης», Τόμος Δεύτερος 1983 μὲ τὸν τίτλο «Ὁ «καθολικὸς ἐπιτακτισμὸς» τοῦ R. M. Hare καὶ τὸ τέλος τῆς ἀντι-φυσιοκρατικῆς μετα-ἠθικῆς». Στὴν ἐργασία αὐτὴ, πὺ κατατέθηκε στὴ Σχολὴ τὸ 1981, δὲν εἶχα λάβει ὑπόψη μου τὸ τελευταῖο βιβλίον τοῦ Hare, πὺ κυκλοφόρησε τὸν ἴδιο χρόνο, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό του δὲν ἀναιρεῖ, ἀντίθετα ἐνισχύει, τὰ συμπεράσματά μου.

6. Βλ. τὶς ὑποσ. 1, 2, 3. Τοῦτο εἶναι φανερό καὶ ἀπὸ μονογραφίες πάνω στὴν ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ, ὅπως τῶν J. D. Monan, *Moral Knowledge and its Methodology in Aristotle*, Oxford 1968. J. M. Cooper, *Reason and Human Good in Aristotle*, Cambridge Mass. and London 1975. W. F. L. Hardie, *Aristotle's Ethical Theory*, Oxford 1969, A. Kenny, *The Aristotelian Ethics*, Oxford 1978, κτλ. Γιὰ μιὰ πληρέστερη σύγχρονη ἀγγλοσαξονικὴ κυρίως βιβλιογραφία βλ. τὴν ἐργασία μου, *Σχόλια στὶς ἠθικὲς πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη* στὸ ἀφιέρωμα «Εἰς μνήμην» τοῦ Κωνσταντίνου Ἰ. Βουρβέρη, «Ἀρετῆς Μνήμη», Ἀθήνα 1983, 143-172.

7. Βλ. τὴν ἐργασία μου *Μετα-ἠθικὴ καὶ Πολιτικὴ στὴν ἠθικὴ θεωρία τοῦ R. M. Hare*, στὸν τόμο *Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ*, Ἀθήνα 1982, 347-358.

8. Στὰ πλαίσια τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Συλλόγου Ἐπιστημονικοῦ Προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1980.

συστηματικὸ ἠθικὸ φιλόσοφο, γιὰ τὴν πατρότητα τῶν θέσεων μὲ τὶς ὁποῖες τὸν χρέωσε — χωρὶς ὥστόσο νὰ παραβιάζει τὸ κείμενο ποὺ ἔχει τόσο δημιουργικὰ ἀφομοιώσει — θὰ διαπιστώσει ἀκόμα μιὰ φορὰ πόσο γόνιμη εἶναι ἡ ἀναστροφή μὲ τὸν πολυδιάστατο ἀριστοτελικὸ στοχασμὸ καὶ πόσο ἐπικαιρὸς παραμένει ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος. Ἄν ἔκανε ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὁ Hare, θὰ ἦταν ἴσως θεμιτὸ νὰ τοῦ καταλογισθεῖ ὅτι εἶδε τὸν Ἀριστοτέλη μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς διαμορφωμένης ἀνεξάρτητα θεωρίας του καὶ ἀναζήτησε σ' αὐτὸν ὅ,τι ἤθελε νὰ βρεῖ, κάτι ἀντίστροφα ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὴ στάση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη, ὡς τοῦ πρώτου ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας, ἀπέναντι στοὺς Προσωκρατικούς⁹. Ἀλλά, καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι δοξογραφία καὶ ὁ Hare δὲν εἶναι ἱστορικός, ἀλλὰ κατεξοχὴν συστηματικὸς φιλόσοφος. Στὰ πλαίσια τῆς συστηματικῆς ἐκθεσης τῆς θεωρίας του εἶναι ἐμφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Hare μιὰ ζωντανὴ παρουσία ποὺ ὑπερβαίνει τὴν ἱστορικὴ διάσταση, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ προκαλεῖ ἡ σκέψη του παραμένει φιλοσοφικὸ καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἱστορικό. Καὶ τοῦτο παρὰ τὶς διαφορὰς ποὺ διαχωρίζουν κάποτε στεγανὰ τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴ μετα-ἠθικὴ.

Ὅπως εἶναι γνωστό¹⁰, μετα-ἠθικὴ, ἠθικὴ θεωρία ἢ ἀπλῶς ἠθικὴ (ethics) σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν (κανονιστικὴ) ἠθικὴ (morals) εἶναι ἡ προσπάθεια ποὺ ἔγινε τὴν τελευταία κυρίως πεντηκονταετία¹¹ στὸν ἀγγλόφωνο ἰδιαίτερα κόσμῳ νὰ καθορισθεῖ τὸ λογικὸ καθεστῶς τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς. Ἐνῶ ἡ κανονιστικὴ ἠθικὴ ὑποστηρίζει ἀρχὲς ρυθμιστικὲς τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, προβαίνει δηλαδὴ σὲ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις καὶ παίρνει θέση σὲ οὐσιαστικὰ ἠθικὰ προβλήματα, τὴ μετα-ἠθικὴ τὴν ἀπασχολεῖ τὸ νόημα τῶν ἠθικῶν ὅρων, ἡ λογικὴ ἀνάλυση τῶν ἠθικῶν κρίσεων, ἡ φύση τῆς ἠθικῆς διαφωνίας καὶ γενικὰ ἡ διακρίβωση τοῦ λογικοῦ τύπου τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς, μὲ δεδομένη τὴ διαφορὰ τῶν ἀξιακῶν ἀποφάνσεων ἀπὸ τὶς ταυτολογικὲς προτάσεις τῆς λογικῆς καὶ τὶς ἐμπειρικὲς-πραγματολογικὲς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν λογικὸ θετικὸ

9. Ὅπως τὴν εἶδε ὁ H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, New York 1971.

10. Βλ. A. C. Ewing, *Ethics in English-Speaking Countries*, στὸν τόμο τοῦ E. Klibansky (Ed.) *Contemporary Philosophy*, New York 1966, 6-22, Πρβλ. τοῦ ἴδιου *Recent Developments in British Ethical Thought* στὸν τόμο τοῦ A. Mace (Ed.) *British Philosophy in the Mid-Century*, London 1960², 65-95 καὶ R. N. Hancock, *Twentieth Century Ethics*, New York-London 1974.

11. Ὁ ὅρος μετα-ἠθικὴ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Ayer τὸ 1949 ἀλλὰ ἡ προβληματικὴ ἄρχισε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας (1903) μὲ τὸ ἔργο *Principia Ethica* τοῦ Moore. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐργασία μου *Ἡ ἀναλυτικὴ ἠθικὴ τοῦ G. E. Moore καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἠθικὴ θεωρία*, στὸν τόμο *Κεφάλαια Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1979, 11-52.

σμό. Είναι δηλαδή ή μετα-ήθική θεωρητική έρευνα του ουσιαστικού ήθικου στοχασμού, ουδέτερη ανατομία του ήθικου φαινομένου. Άπαντα σέ λογικά και έπιστημολογικά έρωτήματα για τή φύση τής γλώσσας ως φορέα ήθικων άξιολογήσεων σάν λόγος δεύτερης τάξης αλλά άνώτερου λογικού τύπου από τόν λόγο πρώτης τάξης τής ήθικης¹². Η μετα-ήθική βασικά άναγνωρίζει μέ τήν πλειονότητα τών έκπροσώπων της¹³ άλλοτε τόν χάσμα, άλλοτε τή διχοτόμηση και άλλοτε άπλως τή διάκριση¹⁴ άνάμεσα στίς προτάσεις τών γεγονότων και τίς αποφάνσεις τών άξιων, άνάμεσα στό είναι και τόν δέον¹⁵, πού ίστορικά άνάγεται στόν Hume¹⁶, αλλά οί έπιπτώσεις του ύπήρξαν άποφασιστικές για τήν ήθική τά τελευταία πενήντα χρόνια.

Η ήθική θεωρία του Hare είναι γνωστή ως «καθολικός έπιτακτισμός», ή, όπως χαρακτηρίζεται από τόν ίδιο στό τελευταίο βιβλίο του¹⁷ — όπου κάποιες παραχωρήσεις στόν περιγραφισμό είναι έκδηλες — ως «όρθολογικός καθολικός έπιτακτισμός». Και τούτο από τά δύο βασικά συστατικά στοιχεία του νοήματος τών ήθικων όρων πού παραδέχεται, τόν περιγραφικό (πού έπιδέχεται καθολικευσιμότητα) και τόν άξιολογικό (πού έχει τή μορφή έπιταγής) — στοιχεία πού ως ένα βαθμό είναι κοινά μέ τή συγκινησιοκρατία του Stevenson¹⁸ — καθώς και από τήν έμφαση στη λογικότητα μέ στόχο τήν άντικειμενικότητα πού ιδιαίτερα τονίζεται πρόσφατα. Ως μετα-ήθική θεωρία ό έπιτακτισμός θεωρείται από τούς ειδικούς ή κορυφαία και ίσως ή τελευταία σημαντική προσπάθεια καθορισμού τής λογικής τής ήθικης. Ο ίδιος μόλις πρόσφατα μεταχειρίζεται ως συμβατικά καθιερωμένο τόν όρο μετα-ήθική για μιá σειρά προβλημάτων. Συνήθως μιλά για ήθική θεωρία ή άπλως για ήθική. Έξάλλου ποτέ δέν έμεινε ό Hare άποκλειστικά στό επίπεδο τής άνάλυσης, ούτε ύπήρξε άδιάλλακτος θεωρητικός τής ήθικης ουδέτερο-

12. Βλ. G. C. Kerner, *The Revolution in Ethical Theory*, Oxford 1966, 1 και W. D. Hudson, *Modern Moral Philosophy*, London 1979, 1.

13. Κυρίως μέ τόν A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*, London 1936, πού έθεσε ριζικά τόν πρόβλημα στα πλαίσια του λογικού θετικισμού, αλλά και μέ τόν Ludwig Wittgenstein, πού έφθασε στό σημείο νά πεί τήν έποχή του *Tractatus* ότι προτάσεις τής ήθικης δέν ύπάρχουν. Βλ. σχετικά τήν έργασία μου, *Οί ήθικοί άφορισμοί του Wittgenstein*, «Φιλοσοφία 10-11 (1980-81) 433-483.

14. Βλ. Hilary Putnam, *Fact and Value*, στόν τόμο του Osvald Hanfling (Ed.) *Fundamental Problems in Philosophy*, London 1982², 285-312.

15. Βλ. W. D. Hudson (Ed.) *The Is-Ought Question*, London 1969.

16. *Treatise on Human Nature*, III 1, 1.

17. *Moral Thinking* (βρχ. M. Th.) Oxford 1981, 228.

18. Στο βιβλίο του *Ethics and Language*, New Haven and London 1944. Βλ. και τήν έργασία μου *Η μετα-ήθική συγκινησιοκρατία του Charles L. Stevenson και ή «Πητορική» του Άριστοτέλη*, στόν τόμο *Μνήμη Άναστασίου Γιανναρά*, Άθήνα 1981, 131-160. Πρβλ. Θ. Πελεγρίνη, *Κεφάλαια Ηθικής Φιλοσοφίας*, Άθήνα 1980, 101.

τητας. Ὅπως τονίζει καὶ στὸ τελευταῖο βιβλίο του, κάνοντας ἠθικὴ φιλοσοφία ἀποσκοπεῖ στὴ βελτίωση τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ, στὴν ἐκλογίκευση τῆς πράξης. Δὲν βρίσκεται ἔτσι, ὅπως οἱ καθαροὶ θεωρητικοί, στὸν ἀντίποδα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ ποὺ ἔχει σκοπὸ τὴν πράξη καὶ ὄχι τὴ γνώση. Γιατὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη «δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ γνωρίσουμε τὸ ἀγαθό, ἀλλὰ νὰ γίνουμε ἠθικοὶ κι εὐτυχισμένοι», ἄσχετα ἂν ἡ τέλεια εὐδαιμονία ἀνάγεται τελικὰ στὴ «θεωρία»¹⁹.

Ἐγὼ ἐπισημάνει ἄλλοῦ στὰ βιβλία καὶ στὰ ἄρθρα τοῦ Hare τὰ σημεῖα ὅπου τονίζει ὁ συγγραφέας τὴν πρακτικὴ ἀξία καὶ σημασία τῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἠθικῆς γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν πολιτικὴ πράξη καὶ γενικὰ τὴ ζωὴ, καθὼς καὶ τὴν ὑποχρέωσή της νὰ ἀπαντήσῃ στὰ πιὸ καυτὰ καὶ ἀδήριτα πρακτικὰ ἐρωτήματα, σ' αὐτὰ ποὺ «δὲν μποροῦν νὰ περιμένουν». Ἐπαναλαμβάνω μόνο ἐδῶ τὴν ἐξομολόγηση ποὺ μὲ κάποιο ἀπολογητικὸ τόνο ἔκανε ὁ Hare στὸν πρόλογο ἑνὸς τόμου δοκιμίων ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἐφαρμογές τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας²⁰: «Ἔγινε ἠθικὸς φιλόσοφος γιατί μὲ ἀπασχολοῦσαν πρακτικὰ ἠθικὰ θέματα· καὶ ἀπὸ τότε ποὺ ἐπιδόθηκα στὸν τομέα αὐτὸ συνεχῶς μελετοῦσα τέτοια ἠθικὰ θέματα καὶ γιὰ νὰ βοηθηθῶ στὸ θεωρητικό μου ἔργο καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν καθ'αυτά». Καὶ στὸ τελευταῖο βιβλίο του, ὅπου ὑπερασπίζεται πιὸ ἀποφασιστικὰ τὴ θεωρία του ὡς μιὰ μορφή εὐδαιμονιστικοῦ ὠφελιμισμού²¹, σύνθεση καντιανῶν καὶ κλασικῶν ὠφελιμιστικῶν στοιχείων, οἱ κλίσεις τῶν ἀνθρώπων ὡς παράγοντας κανονιστικοῦ χαρακτήρα ἔχουν θέση δεσπόζουσα. Ἐγὼ ἀκόμα ἀναλύσει, ὅπως ἀνάφερα, τὴν ἠθικὴ τοῦ Hare ὅπως ἀναπτύσσεται στὰ δύο κλασικὰ πιά βιβλία του σὲ ἄλλη ἐκτενὴ ἐργασία μου. Ἐντελῶς εἰσαγωγικὰ στὴν «ἀνάγνωσή» του τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ συνοψίσω ἐδῶ τὶς βασικὲς ἀρχές της παίρνοντας ὑπόψη μου καὶ τὸ πιὸ πρόσφατο στάδιο τῆς ἐξέλιξής της.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι θεωρεῖ ὁ Hare τὴν ἐπιχειρηματολογία του συγγενικὴ μὲ τὴ μέθοδο τῶν μεγάλων φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος καὶ τὸν τρόπο του ἀντιμετώπισης τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων «ἀπλὴ μετάφραση σ' ἓνα νέο ἰδίωμα» τῶν ἀπόψεών τους. Ἄν τοῦτο ἰσχύει γιὰ φιλοσόφους ὅπως ὁ Κάντ²² — τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἐπανερμηνεύει ὁ Hare ἔτσι ποὺ

19. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐργασία μου, *Ἀνθρώπινο καὶ πολιτικὸ ἀγαθὸ στὸν Ἀριστοτέλη*, «Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», Ἀθήνα 1981, 111-124, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ τὰ χωρία.

20. *Applications of Moral Philosophy*, London 1972, IX.

21. M. Th. 103.

22. Θεμελιακὲς γιὰ τὸν Hare ὑπῆρξαν οἱ ἐννοιες τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς, τῆς καθολικευσιμότητος καὶ τῆς αὐτονομίας τῆς θέλησης τοῦ Κάντ. Πιστεύοντας πῶς ὁ

νά μὴν εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὸν ὠφελιμισμὸ — ἀλλὰ καὶ τὸν Mill ἀκόμα καὶ τὸν Sartre²³, ἰσχύει κυρίως γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὸν ὁποῖον οἱ ρητὲς ἀναφορὲς καὶ στὰ τρία βιβλία εἶναι περισσότερες ἀπὸ τὶς μνεῖες κάθε ἄλλου ὁμοτέχνου του. Καὶ ἡ προσέγγιση δὲν πιστοποιεῖται μόνο στὶς ρητὲς ἀναφορὲς, τὶς ὁποῖες ἐδῶ θὰ περιορισθῶ νὰ ἐπισημάνω. Μιὰ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ ἔργου του μὲ μιὰ καλὴ γνώση τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπιτρέπει προσεγγίσεις περισσότερες ἀπ' ὅσες ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας.

Εἶναι ἀκόμα ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Hare συμπεριλαμβάνει τὸν Ἀριστοτέλη μαζὶ μὲ τὸν Κάντ καὶ τὸν Hume ἀνάμεσα στοὺς φιλοσόφους ποὺ δὲν υἱοθέτησαν πραγματολογικὲς ἀρχές ἢ ποὺ δὲν θεώρησαν τὶς ἀρχές αὐτονόητες κι ἔτσι κατόρθωσαν νὰ δοῦν τὸ ἔργο τῆς ἠθικῆς ὡς δραστηριότητα ρυθμιστικὴ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Καὶ ἐνῶ παρατηρεῖ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ στὰ γραφτὰ αὐτῶν τῶν φιλοσόφων καὶ ἴχνη τῶν πιὸ πάνω ἐλαττωμάτων, ὅμως πιστεύει πὼς δὲν εἶναι ἔνοχοι τῶν ἐλαττωμάτων αὐτῶν «ἂν διαβαστοῦν σωστά»²⁴. Ἐνα «σωστὸ διάβασμα» αὐτῶν τῶν φιλοσόφων ἐπιχειρεῖ προφανῶς ὁ συγγραφέας στὰ πλαίσια τῆς θεωρίας του.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη βέβαια ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ἀνάγνωσής της καὶ τὴ σκοπιὰ τοῦ μελετητῆ ἔχει ἐπιδεχθεῖ πολλὲς καὶ κάποτε διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες. Στὸν αἰῶνα μας καὶ στὸ χῶρο τῆς ἀγγλικῆς προβληματικῆς ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίστηκε συχνὰ ὡς «φυσιοκράτης». Ὁ Moore, λ.χ.²⁵, ἂν καὶ ὄχι κατηγορηματικά, φαίνεται νὰ θεωρεῖ καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἔνοχο τῆς «φυσιοκρατικῆς πλάνης», ἐνῶ φυσιοκρατικὸ μὲ θετικὴ ἔννοια τὸν χαρακτηρίζει ὁ Hampshire²⁶. Ὁ Barnes²⁷ τοῦ προσγράφει ἓνα «φωτισμένο ἐγωισμό» ἐκτιμώντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ὡς συμβολὴ στὴ μετα-ἠθικὴ. Τὰ μετα-ἠθικά στοιχεῖα τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐπιση-

Moore κάπως παρερμήνευσε τὸν Κάντ, τὸν προσεγγίζει μὲ τὸν ὠφελιμισμὸ πιὸ κατηγορηματικά στὸ τρίτο βιβλίο σσ. 4-6.

23. Τὸν Sartre ὡς ἐπικριτὴ τῆς καθολικευσιμότητας τὸν ἀναφέρει μόνο στὸ δεῦτερο βιβλίο σσ. 38, 48, θεωρώντας τον ὅμως, μὲ βάση τὸ δοκίμιό του *Ὁ ὑπαρξισμὸς εἶναι ἓνας ἀνθρωπισμὸς*, ὁπαδὸ τῆς καθολικευσιμότητας καὶ θεωρητικὸ τῆς ἀποδοχῆς καθολικῶν ἀρχῶν.

24. *The Language of Morals*, Oxford 1952 (βρχ. L.M.) 45.

25. *Principia Ethica* 176-177. Θεωρεῖ ὁ Moore τὴν ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ μὴ συστηματικὴ καὶ συγκεχυμένη ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ τὴν βασίσει στὴ φυσιοκρατικὴ πλάνη. Στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* ἐπανερχεται στὴ διάλεξή του *The Nature of Moral Philosophy* (1922) θεωρώντας τὴ θεμελιώδη ἰδέα τους μὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ ποὺ ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας.

26. Βλ. ὑποσ. 4. Ὁ Hampshire θεωρεῖ τὶς θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Σπινόζα ἐξαιρετικὰ ἀξιόπιστες καὶ γόνιμες μὲ τὰ σημερινὰ φιλοσοφικά δεδομένα.

27. *The Ethics of Aristotle*, London 1977, 31.

μαίνει καὶ ἡ P. Huby²⁸ χρεώνοντάς τον μὲ μιὰ θεωρία νοήματος μὲ τὸ σύγχρονο πνεῦμα. Συνήθως ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ χαρακτηρίζεται τελεολογική, ἐνῶ ἡ ἔμφαση στὴν προαίρεση συνηγορεῖ καὶ γιὰ κάποια «μοτιβιστικὴ» θεώρηση. Ἡ ἔξαρση ἐξάλλου τῆς «θεωρίας» ὡς «δεσπόμενος» ἀγαθοῦ τοῦ περιεκτικοῦ ὅρου εὐδαιμονία στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*²⁹ ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώριση μιᾶς νοησιαρχικῆς στάσης, ποὺ μὲ τὴν ἀναγωγή στὸ θεϊκὸ ἐπίπεδο δίνει μιὰ ἀπόχρωση θεονομικῆς ἠθικῆς στὴν ἀριστοτελικὴ «εὐπραξιολογία»³⁰. Δύσκολα ἐπιδέχεται ὥστόσο ἡ ἠθικὴ αὐτὴ μιὰ δεσμευτικὴ «ἐτικέτα» καὶ εἶναι ἀνοιχτὴ σὲ μιὰ ἐρμηνεῖα πολυδιάστατη. Ὁ Hare πάντως, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ χωρίου ποὺ θέτει ὡς προμετωπίδα τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου τοῦ πρώτου βιβλίου του, ἐρμήνευσε προφανῶς τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἀναβαθμὸ στὴ θεωρία του, ὡς φορέα προδρομικῶν στοιχείων τοῦ «ἐπιτακτισμοῦ» του. Ἡ ὁπτικὴ αὐτὴ γωνία ἐλπίζω νὰ γίνῃ φανερὴ στὰ σχόλιά μου στὶς ρητὲς τοῦ ἀναφορὲς στὰ τρία αὐτοτελῆ ἔργα του, ἀφοῦ πρῶτα σκιαγραφήσω πολὺ συνοπτικὰ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς θεωρίας στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἐντάσσονται οἱ ἀριστοτελικὲς μνεῖες.

2α. Ἡ ἠθικὴ θεωρία τοῦ Hare χαρακτηρίζεται, ὅπως προανέφερα, ὡς «ὀρθολογικὸς καθολικὸς ἐπιτακτισμὸς». Μὲ τὸ «ἐπιτακτικὸ» στοιχεῖο ἀσχολεῖται κυρίως στὸ πρῶτο βιβλίο του *The Language of Morals* (Oxford 1952), μὲ τὸ ὁποῖο καὶ θεωρήθηκε «ἀπολογητὴς τῆς ἐλευθερίας» καὶ μὲ τὴν «καθολικευσιμότητα» κυρίως στὸ δεύτερο *Freedom and Reason* (Oxford 1963), ποὺ χαιρετίστηκε ὡς προσπάθεια ἀναζήτησης μιᾶς θέσης γιὰ τὸ λόγο, προσπάθεια ποὺ ὁλοκληρώθηκε στὸ τρίτο *Moral Thinking: Its Levels, Method and Point* (Oxford 1981) μὲ τὴν ἔμφαση στὴ λογικότητα τοῦ ἠθικοῦ διαλογισμοῦ καὶ τὴ μεθοδικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ἡ γλώσσα τῆς ἠθικῆς ἀποτελεῖ γιὰ τὸ φιλόσοφο ἓνα εἶδος ἐπιτακτικῆς γλώσσας, ποὺ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὴν ἠθικὴ τῶν προσταγῶν. Πιστεύει ὅτι ἡ λογικὴ τῶν ἀξιολογικῶν ὁρῶν συνδέεται μὲ τὴ λογικὴ τῶν προσταγῶν, γιὰτὶ ἀπευθύνεται στὸ λογικὸ καὶ ὄχι σὲ ἐξωλογικοὺς παράγοντες. Σὲ τοῦτο μοιάζουν οἱ προσταγὲς μὲ τὶς δηλωτικὲς προτάσεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἔχουν κοινὸ τὸ «φραστικὸ»

28. *Greek Ethics*, New York 1967, 44. Γιὰ μιὰ διαφορετικὴ ἐκτίμηση βλ. Alasdair McIntyre, *A Short History of Ethics*, New York 1973, 57-83, ὅπου στὸν Ἀριστοτέλη ἀναγνωρίζεται μιὰ ἠθικὴ ρόλων.

29. Βλ. W. F. R. Hardie, *The Final Good in Aristotle's Ethics*, στὸν τόμο τοῦ J. M. E. Moravcsik (Ed.) *Aristotle*, London 1968, 297-322, 302, ὅπου ἡ διάκριση inclusive-dominant. Στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμια* ἐξαίρεται ἡ «καλοκαγαθία».

30. Βλ. H. N. 1139 b 3, 1140 b 7. Πρβλ. A. Kenny, *Aristotle on Happiness*, στὸν τόμο J. Barnes, M. Schofield, R. Sorabji (Eds.), *Articles on Aristotle 2*, London 1977, 27 καὶ H. A. Prichard, *The Meaning of Agathon in the Ethics of Aristotle* στὸν τόμο τοῦ Moravcsik 249-260.

μέρος, ενώ διαφέρουν στο είδος της συγκατάνευσης που τους δίνεται: στο «νευστικό». Ένώ στις δηλώσεις ή συγκατάθεση επιβεβαιώνει την αλήθεια τους, στις προσταγές μεταφράζεται σε πράξη ή σε απόφαση πράξης. Μόνο κατά το φραστικό μέρος τους είναι οι προσταγές επαληθεύσιμες. Σημασία έχει για τον Hage ή δυνατότητα συναγωγής από καθολικές προστακτικές φράσεις, με ελάχιστο προκείμενο μια δηλωτική πρόταση, ενός ένικοῦ προστακτικοῦ συμπεράσματος. Εφόσον σκοπός των ηθικῶν κρίσεων είναι να καθοδηγοῦν τις ἐπιλογές, καμιά ηθική πρόταση δὲν είναι καθαρὴ δήλωση γεγονότος, γιατί δὲν θὰ ἦταν ἔτσι ρυθμιστικὴ τῆς συμπεριφορᾶς. Εἶναι ἔτσι φυσικὸ νὰ ἐνδιαφέρει τὸν Hage στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ καὶ ἡ κριτικὴ τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἡ λογικὴ τοῦ πρακτικοῦ τοῦ συλλογισμοῦ. Καὶ ἐξίσου αποφασιστικὴ εἶναι στὴ θεωρία τοῦ ἡ ἀπόφαση καὶ ἡ ἐκλογή, ἡ ἀριστοτελικὴ «προαίρεση». Οἱ «ἀποφάσεις ἀρχῆς» εἶναι ἰσοδύναμες μὲ τις ἀξιολογικὲς κρίσεις καὶ μιὰ δυναμικὴ σχέση διέπει ἀποφάσεις καὶ ἀρχές. Οἱ ἀξιακοὶ ὅροι ἀναλύονται σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ νόημα μιᾶς λέξης εἶναι ἡ χρῆση τῆς σὲ ἐξω-ἠθικὰ καὶ ἠθικὰ συμφραζόμενα, μὲ τὴν ἔμφαση στὸ ἐπιτακτικὸ τοῦ στοιχείου, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ «συστατικὸ» τοῦ χαρακτηριστικὸ. Στους βασικοὺς ἀξιακοὺς ὅρους πρωτεῦον εἶναι τὸ ἀξιολογικὸ καὶ δευτερεῦον τὸ περιγραφικὸ νόημα· καὶ τοῦτο γιατί κυρίως χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ κατευθύνουν τις ἐπιλογές μας καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο καθολικευτικὸ, ἔτσι ποὺ νὰ ἰσχύουν τὸ ἴδιο γιὰ ὅλες τις παρόμοιες περιπτώσεις. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἀρχῶν δὲν συνεπάγεται ἀπλὴ πληροφόρηση ἀλλὰ ἐπιτακτικότητά καὶ σύσταση ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν πράξη. Ἄν κάποιος συγκατατεθεῖ στὴ «σύσταση» μιᾶς ἀξιολογικῆς κρίσης, δίνει βασικὰ τὴ συγκατάθεσή του στὴν προσταγὴ ποὺ συνεπάγεται. Γιατὶ κάθε ἠθικὴ κρίση χάρη στὸ ἀξιολογικὸ τῆς νόημα εἶναι ὁδηγητικὴ τῆς πράξης καὶ ἐρμηνεύεται ὡς προσταγή. Λέει συγκεκριμένα ὁ Hage: «Ἡ ἠθικὴ ὡς ἰδιαίτερος κλάδος τῆς λογικῆς ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴ τῆς στὴ λειτουργία τῶν ἠθικῶν κρίσεων νὰ ρυθμίζουν τὴν ἀπάντηση σὲ ἐρωτήσεις τῆς μορφῆς «τί νὰ κάνω;»³¹. Οἱ ἠθικὲς κρίσεις ἀποτελοῦν βασικὰ πραξιακοὺς λόγους.

2β. Στὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ ἐπιχειρεῖ ὁ Hage νὰ ἄρει τὴν ἀντινομία ἐλευθερίας καὶ λόγου δίνοντας ἔμφαση στὴν καθολικευσιμότητα, ποὺ συντείνει στὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ ἠθικοῦ λόγου, καὶ προσεγγίζοντας τὸν ὠφελισμὸ, ποὺ δὲν τὸν βλέπει ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν καντιανὴ ἠθική. Παράλληλα μὲ τὴν ἐλευθερία μας νὰ διαμορφώνουμε προσωπικὲς ἠθικὲς ἀρχές μὲ τις ἀποφάσεις μας, σύμφυτη μὲ τὸν ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς, ἡ ἠθικὴ σκέψη δὲν εἶναι αὐθαίρετη ὑπόθεση ἀλλὰ ἐνέργεια λογικὴ. Ἡ ἐπιτακτικότητά δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στίς λογικὲς σχέσεις ἠθι-

31. L. M. 172.

κῶν κρίσεων καὶ προσταγῶν· καὶ μάλιστα ἐφόσον ἡ λογικότητα ἐγκτεται στὴν καθολικευσιμότητα, σύμφυτη μὲ τὸ περιγραφικὸ στοιχεῖο τοῦ νοήματος τῶν ἠθικῶν κρίσεων. Ἡ λογικότητα στὴν ἠθικὴ εἶναι προῖον συνδυασμοῦ τοῦ ἐπιτακτισμοῦ, τῆς καθολικευσιμότητας καὶ ἐνὸς «ἀσθενοῦς περιγραφισμοῦ», ποὺ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς λογικότητας, χωρὶς νὰ εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῶν ἠθικῶν κρίσεων, τὸν ἐπιτακτισμὸ καὶ τὴν καθολικευσιμότητα. Ἡ τελευταία εἶναι μιὰ ἀρχὴ λογικὴ καὶ πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴ γενικότητα, ἐνῶ ὁ ἐπιτακτισμὸς ἀνάγεται στὴ δυνατότητα ἐκλογῆς καὶ ἀπόφασης. Ἀποτελεῖ ἔτσι ἀπόδειξη τῆς πραξιακῆς ἐλευθερίας ἀλλὰ καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς θέλησης, ποὺ εἶναι ἓνα ἠθικὸ πρόβλημα ἀπότοκο τοῦ ἐπιτακτικοῦ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς — ἓνα πρόβλημα ποὺ πρῶτος συζήτησε διεξοδικὰ ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸ βιβλίο αὐτὸ ἀπασχολεῖ τὸν Hare ἡ ἠθικὴ συλλογιστικὴ ὡς «ἐξερεύνηση» στὸν κόσμον τῶν ἠθικῶν κρίσεων καὶ τῶν ἀρχῶν, μὲ βάση τὶς πιὸ πάνω ἀρχές, τὴ φαντασία καὶ τὴν ἀμεροληψία καὶ στοιχεῖα τὰ γεγονότα, τὸ λογικὸ τους πλαίσιο καὶ τὶς ἀνθρώπινες προτιμήσεις. Ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ αἶτημα τῆς καθολικευσιμότητας — ἡ ἀναγνώριση δηλαδὴ τῶν προτιμήσεων ὅλων τῶν ἀνθρώπων — προσεγγίζει τὴ θεωρία τοῦ στὸν ὠφελισμό, ἀλλὰ ἡ σχέση αὐτὴ δὲν ἀναπτύσσεται ἐδῶ ὡς τὰ ἔσχατα, γιὰτὶ δὲν φαίνεται νὰ πιστεύει ἀκόμα ὁ Hare ὅτι μπορεῖ ὁ ὠφελισμὸς νὰ καλύψει ἐξαντλητικὰ τὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Πιστεύει ὅμως ἀπὸ τότε ὅτι μπορεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς καθολικευσιμότητας νὰ ἐπιτύχει μιὰ σύζευξη ὠφελισμοῦ καὶ καντισμοῦ καὶ νὰ ἐλαχιστοποιήσει τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν ὠφελισμό τῶν κανόνων καὶ στὸν ὠφελισμό τῶν πράξεων. Ὁ τύπος τοῦ ἠθικοῦ συλλογισμοῦ ποὺ εἰσηγεῖται ἐδῶ, ἂν καὶ αὐστηρὰ παραγωγικός, δὲν κινεῖται ὅπως ὁ θεωρητικὸς συλλογισμὸς γραμμικὰ ἀπὸ τὶς προκείμενες στὸ συμπέρασμα, ἀλλὰ ἀποτελεῖ «ἐξερεύνηση», ἀναζήτησις δηλαδὴ τῶν ἠθικῶν κρίσεων ποὺ ἀποδεχόμεσθε σὲ συνάρτηση μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀπαραίτητο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα, εἶναι καὶ ἓνα ἐξίσου καθολικεύσιμο βουλευτικὸ (volitional) στοιχεῖο. Οἱ ἐφαρμογὲς τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς του σὲ κρίσιμα πρακτικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα σημειώνουν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μετα-ἠθικὴ στὴν κανονιστικὴ ἠθικὴ, ὅπως ἔχω ἄλλοῦ ἐξηγήσει³².

2γ. Ἡ στροφὴ αὐτὴ σταθεροποιεῖται στὸ τελευταῖο βιβλίο του πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, συνεχίζει τὴν ἐπιχείρησις ποὺ ἄρχισε ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια. Μὲ ἐνισχυμένη τὴν παλαιότερη πεποίθησή του ὅτι ἀναδιατυπωμένο τὸ τυπικὸ στοιχεῖο τοῦ ὠφελισμοῦ προσεγγίζει τὴν ἠθικὴ τοῦ Κάντ, στρέ-

32. Βλ. ἐργασία ὑποσ. 5, ὅπου καὶ ἡ τεκρίωσις τῆς σύνοψής μου στὶς σελίδες τῶν δύο πρώτων βιβλίων τοῦ φιλοσόφου.

φει τώρα πιό ανεπιφύλακτα τή θεωρία του πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Λέει συγκεκριμένα: «Τὸ εἶδος τοῦ ὠφελιμισμού ποὺ θὰ ὑποστηρίξω ἔχει καὶ ἓνα τυπικὸ στοιχεῖο (μὲ ἀναδιατύπωση τοῦ αἰτήματος νὰ εἶναι οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς σωστὰ καθολικεύσιμες) καὶ ἓνα οὐσιαστικὸ στοιχεῖο (τὶς προτιμήσεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐπηρεάζουν οἱ πράξεις μας), τὸ ὁποῖο φέρνει τὴν ἠθικὴ μας σκέψη σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος. Οἱ κανονιστικὲς συνέπειες τῆς ὠφελιμιστικῆς θεωρίας μου εἶναι συνέπειες τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων σὲ συνδυασμό. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ μόνο γιὰ μιὰ θεωρία στὴν περιοχὴ τῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς, οὔτε μόνο γιὰ μιὰ θεωρία στὸ χῶρον τῆς μετα-ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δύο σὲ διπλὴ σύζευξη, μολονότι τὰ στοιχεῖα δὲν πρέπει νὰ συγχέονται ἀναμεταξύ τους»³³.

Πιὸ συγκεκριμένα ἐνδιαφέρει ἐδῶ τὸν Hare πῶς θὰ μπορέσει ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία — ὡς κλάδος τῆς φιλοσοφικῆς λογικῆς ἢ τῆς μεταφυσικῆς ἀλλὰ χωρὶς ἀπαραίτητα ἐκκλῆση στὴν ὄντολογία — νὰ βελτιώσῃ τὴν ἠθικὴ σκέψη, νὰ συνδράμῃ τὴ λογικότητά της. Βάση τῆς συλλογιστικῆς του σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι καὶ πάλι οἱ λογικὲς ιδιότητες τῶν ἠθικῶν λέξεων καὶ τὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ ὠφελιμισμού: οἱ προτιμήσεις τῶν ἀνθρώπων. Γιατὶ κατὰ τὸν Hare ἓνα ἠθικὸ σύστημα πρέπει νὰ βασίζεται σὲ λογικὲς καὶ ἐμπειρικὲς θέσεις. Παραδέχεται βέβαια πάντα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω συστατικά καὶ τὶς ἐπιτακτικὲς ἢ ἀξιολογικὲς ἐρωτήσεις, ἀλλὰ ἔτσι ποὺ νὰ φαίνονται πιά περιττὲς στὴ συλλογιστικὴ του, γιατί ἡ ἔμφαση ἔχει δοθεῖ στὴ λογικὴ καὶ στὰ γεγονότα. Ἡ στρατηγικὴ του ἐδῶ εἶναι νὰ ἐκθέσῃ τὴ λογικὴ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν ὅπως τὶς ἔχουμε καὶ νὰ δείξῃ ὅτι γεννοῦν ὀρισμένους κανόνες ἠθικῆς συλλογιστικῆς ποὺ θὰ ὁδηγήσουν στὴν υἱοθέτηση κάποιας μεθόδου οὐσιαστικῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς σκέψης»³⁴. Οἱ λογικὲς ιδιότητες τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν ποὺ μποροῦν νὰ γεννήσουν κανόνες ρυθμιστικοὺς τῆς ἠθικῆς σκέψης εἶναι ἡ καθολικευσιμότητα καὶ ὁ ἐπιτακτισμός, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἄλλη ιδιότητα ποὺ διακρίνει τὶς ἠθικὲς ἀπὸ τὶς λοιπὲς ἀξιολογικὲς κρίσεις, ἡ «ὑπέρβαση» ἢ «ὑπερίσχυση» (overridingness)³⁵, ποὺ παίζει καίριο ρόλον στὴν περίπτωσι τῶν ἠθικῶν συγκρούσεων. Δὲν κάνει ὁ Hare ἐκκλῆση σὲ ἠθικὲς ἐνοράσεις, χωρὶς βέβαια νὰ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξή τους, γιατί δὲν πιστεύει ὅτι ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς ἠθικῆς ἢ ὅτι θεμελιώνουν ἠθικὰ θέματα οὐσίας. Γιὰ μιὰ ἀπάντηση σὲ ἠθικὰ ἐρωτήματα προτείνει τὴ συναγωγὴ κανόνων συλλογιστικῆς ἐντελῶς τυπικοῦ εἶδους μὲ ἐκκλῆση σὲ λογικὲς ἐνοράσεις καὶ μὲ οὐσιαστικὲς προκειμένες. Στὸ ἔργο αὐτὸ δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφασι στὴ διάκρισι τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς ἠθικῆς σκέ-

33. M. Th. 5.

34. Ὁ.π. 20.

35. Ὁ.π. 52, 56-58, 173-175.

ψης, πολὺ χρήσιμη γιὰ τὴ διασάφηση πολλῶν μετα-ἠθικῶν διενέξεων καὶ ἠθικῶν συγκρούσεων καὶ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς μορφῆς τοῦ ὠφελιμισμού ποὺ υἱοθετεῖ. Πρόκειται γιὰ τὸ «ἐνορατικὸ» καὶ τὸ «κριτικὸ» ἐπίπεδο, ποὺ ἀφοροῦν ἠθικὰ θέματα οὐσίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ «μετα-ἠθικό», ποὺ ἀφορᾷ τὸ νόημα τῶν ὅρων καὶ τὴ λογικὴ τοῦ ἠθικοῦ συλλογισμού. Οἱ σχετικὰ ἀπλές ἀρχές ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ ἐνορατικὸ ἐπίπεδο εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὴν ἠθικὴ σκέψη ἀλλὰ δὲν ἔχουν αὐτοδικαίωση καὶ δὲν λύνουν τίς ἠθικὲς συγκρούσεις. Ἡ λύση τῶν συγκρούσεων αὐτῶν ἀποτελεῖ αἶτημα τοῦ κριτικοῦ ἐπιπέδου ποὺ λειτουργεῖ μὲ γλωσσικὲς ἐνοράσεις καὶ κανόνες τῆς φιλοσοφικῆς λογικῆς χωρὶς τὴν ἀνάγκη ἠθικῶν γεγονότων. Καὶ στὰ δύο ἐπίπεδα οἱ ἀρχές εἶναι καθολικές· ἀλλὰ, ἐνῶ στὸ ἐνορατικὸ εἶναι γενικές, στὸ κριτικὸ εἶναι ἐξειδικευμένες. Μὲ αὐτὰ τὰ δύο ἐπίπεδα μπορεῖ νὰ συνυπάρξει καὶ ὁ ὠφελιμισμὸς τῶν κανόνων καὶ ὁ ὠφελιμισμὸς τῶν πράξεων. Οἱ ἐνορατικὲς ἀρχές, ἐπειδὴ ἐπιδέχονται ἐξαιρέσεις, εἶναι ὑποκείμενες σὲ ὑπέρβαση, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει μὲ τίς ἀρχές τοῦ κριτικοῦ ἐπιπέδου. Ἡ μέθοδος ἐδῶ εἶναι ὑποθετικο-παραγωγικὴ καὶ ἀποσκοπεῖ στὴ συναγωγὴ μιᾶς ἠθικῆς ἐπιχειρηματολογίας κριτικὰ καὶ ὀρθολογικά. Δίνεται κι ἐδῶ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς κλίσεις τῶν ἀνθρώπων, στὴ φρονησιακὴ (prudential) σκέψη καὶ στὸ ἄλυτο ἀκόμα κατὰ τὸ συγγραφέα πρόβλημα τῆς γνώσης τῶν ἄλλων «διανοιῶν»³⁶, ποὺ εἶναι καίριο γιὰ μιὰ ὠφελιμιστικὴ θεωρία. Τὴν ἠθικότητα τὴν ἀναζητᾷ πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ φρονησιακὰ πρακτικὰ πλαίσια καὶ βλέπει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν καθολικὸ ἐπιτακτισμὸ στὸν ὠφελιμισμὸ στὴ λογικὴ τῶν ἐννοιῶν ποὺ συνεπάγεται τὸ ἐπιχείρημά του. Χρήσιμα γιὰ τὸ ἐπιχείρημά του εἶναι ἀκόμα τὰ τρία ὑποεπίπεδα τῶν βασικῶν (prima facie) ἀρχῶν: τῶν ἀρχῶν δηλαδή ποὺ εἶναι κοινές σὲ ὅλους, αὐτῶν ποὺ προσιδιάζουν σὲ ἐπὶ μέρους ρόλους καὶ τῶν προσωπικὰ ἀτομικῶν. Στὰ πλαίσια τῆς συζήτησης γιὰ τὴ δικαιοσύνη ἀνάγει τὴν ἰδέα τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων στὸ ἐνορατικὸ ἐπίπεδο, σὲ ἀρχές δηλαδή ποὺ μποροῦν νὰ ὑπερβαθοῦν, ἀντίθετα ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς κριτικῆς σκέψης. Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι κατὰ τίς συγκρούσεις τῶν δικαιωμάτων λειτουργεῖ τὸ κριτικὸ ἐπίπεδο ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπάντηση στὸ «γιατί» καὶ ἀναζητᾷ μιὰ κάποια δικαίωση στὰ πλαίσια τοῦ ὠφελιμισμού. Ἡ μορφή τοῦ ὠφελιμισμού ποὺ προτείνει δὲν εἶναι περιγραφικὴ ἢ φυσιοκρατικὴ, γιατί παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις του δέχεται πάντα ἔστω τροποποιημένη τὴ γνωστὴ ἀρχὴ τοῦ Hume. Ἀκόμα γιατί καὶ γιὰ ἄλλους λόγους ἢ ἀποδοχὴ μιᾶς ἠθικῆς ἀρχῆς σημαίνει ἀποδοχὴ μιᾶς καθολικῆς ἐπιταγῆς. Ἀφήνοντας ὥστόσο στὸ βιβλίο αὐτὸ κάπως ἀνοιχτὸ τὸ θέμα τῆς μετα-ἠθικῆς θέσης του, δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι τουλάχιστον καθαρόαιμος

36. Ὁ.π. 118-128. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο πρόβλημα «Knowledge of other minds».

«περιγραφιστής». Τονίζοντας τὸ διαπροσωπικὸ στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς ὁμολογεῖ ὅτι πρεσβεύει λιγότερο μιὰ μορφή περιγραφισμοῦ ἀπὸ μιὰ μορφή ὀρθολογικοῦ καθολικοῦ ἐπιτακτισμοῦ.

3. Καὶ προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Στὰ πλαίσια τοῦ ὀρθολογικοῦ καθολικοῦ ἐπιτακτισμοῦ, πού, μὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ ἔμφαση σὲ καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα του, ὑπερασπίζεται στὰ τρία βιβλία του ὁ Hare, ποιά εἶναι τὰ σημεῖα ὅπου ὁ ὀξφορδιανὸς θεωρητικὸς τῆς ἠθικῆς διασταυρώνεται μὲ τὸν Ἀριστοτέλη; Ποῦ σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα, στὰ πλαίσια μιᾶς θεωρίας βασικὰ μετα-ἠθικῆς χωράει ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη; Πρὶν σχολιάσω τὶς ρητὲς μόνο ἀναφορὲς στὸ Σταγίριτῃ στὰ συμφραζόμενα τῆς θεωρίας τοῦ Hare, σημειώνω ὅτι οὐσιαστικότερη ἐπίκληση τοῦ Ἀριστοτέλη γίνεται στὸ πρῶτο καὶ θεμελιακὸ βιβλίο γιὰ τὴ θεωρία του, πράγμα φυσικὸ γιατί —παρὰ τὴν αὐτονομία τῆς σκέψης του— τότε εἶχε ὁ Hare περισσότερη ἀνάγκη τὴν αὐθεντία τοῦ θεμελιωτῆ τῆς συστηματικῆς ἠθικῆς, καὶ μάλιστα στὰ σημεῖα τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ ποὺ ἔχουν τὰ τελευταῖα χρόνια ἀντιμετωπισθεῖ μὲ φιλοσοφικὰ κριτήρια στὶς ἀριστοτελικὲς μελέτες, γιατί παρουσιάζουν ἓνα ἐνδιαφέρον ὑπεριστορικόν. Τέτοια θέματα εἶναι ἡ ἐπιστημολογία καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς ἠθικῆς, ἡ φιλοσοφικὴ ψυχολογία καὶ ἡ πρακτικὴ συλλογιστικὴ. Πραγματικὰ οἱ περισσότερες ἀναφορὲς στὸν Ἀριστοτέλη ἐντοπίζονται στὴ συζήτηση γιὰ τὸ νόημα τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ «ἀγαθοῦ» (στὰ πλαίσια τῆς κριτικῆς τῆς πλατωνικῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ), στὸν πρακτικὸ συλλογισμό καὶ στὸ «γοητευτικόν» πάντα πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας. Τὶς ἀριστοτελικὲς θέσεις στὰ θέματα αὐτὰ τὶς βλέπει ὁ Hare «δυνάμει» ἢ «ἐνεργείᾳ» προδρομικὲς τοῦ ἐπιτακτικοῦ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς, καὶ τῆς δυνατότητας συνεπαγωγῆς ἀπὸ προτάσεις ποὺ δὲν εἶναι στὴν ὀριστικὴ ἔγκλιση. Στὸ ἔργο αὐτὸ γίνονται ἀκόμα θετικὲς ἀναφορὲς στὶς λογικὲς πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη³⁷.

Στὸ δεῦτερο βιβλίο οἱ μνεῖες εἶναι καὶ λιγότερες καὶ πιὸ ἐπουσιώδεις. Ἀποτελοῦν κυρίως σχόλια στὶς προηγούμενες θετικὲς ἀναφορὲς καὶ ἐντοπίζονται βασικὰ στὰ ἴδια περίπου θέματα: στὴν ἀνάγνωση στὸν Ἀριστοτέλη «πρακτικῶν ἐρωτήσεων» καὶ στὴ συμβολὴ του στὸ πρόβλημα τῆς ἀδυναμίας τῆς θέλησης. Ἐδῶ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζεται ὡς ἰδιότυπος ἐκπρόσωπος τοῦ περιγραφισμοῦ, πού, ἂν δὲν σημειώνει παλινωδία, εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ κάποιας συνείδησης ὑπερβολῆς τῆς προγενέστερῆς του προσέγγισης.

Στὸ τελευταῖο βιβλίο οἱ ἀναφορὲς εἶναι περισσότερες ἀλλὰ πιὸ ποικίλες καὶ σὲ περισσότερο συμβατικὰ παραδοσιακὰ συμφραζόμενα. Παρατη-

37. L. M. 23, 48.

ρεῖται ἀκόμα μιὰ συνάφεια τοῦ Σταγίριτη μετὰ τὸ δάσκαλό του τὸν Πλάτωνα— πὺν στὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει ἐντονότερη παρουσία ἀπὸ ὅ,τι στὶς προηγούμενες πραγματεῖες³⁸. Καὶ ἐδῶ ὥστόσο ἐπικαλεῖται ὁ Hare τὴν αὐθεντία τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ κεντρικὰ σημεῖα ἐξέλιξης τῆς θεωρίας του, ὅπως στὴ διάκριση τῶν ἐπιπέδων τῆς ἠθικῆς σκέψης, στὸ ρόλο τῆς «προαίρεσης» καὶ τῆς «πρακτικῆς διάνοιας» στὰ πλαίσια τῆς ἀντιδιαστολῆς τῆς «φρονησιακῆς» σκέψης ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, καὶ τὸν θεωρεῖ πάντα «δυνάμει» πρόδρομο τοῦ ἐπιτακτισμοῦ του. Θυμᾶται ἀκόμα τὸν Ἀριστοτέλη στὴ συζήτησή του γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ φιλία, στὴ σχέση ἰδιαίτερα ἐγωισμοῦ-ἀλτρουισμοῦ, στὴν ἐπισκόπηση πολλῶν ἀπὸ τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς του καὶ στὸ πρόβλημα τῆς σωστῆς ἠθικῆς ἀνατροφῆς καὶ παιδείας. Μιὰ προσπάθεια ἐπανάθεσης τοῦ θέματος τῆς σωστῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου εἶναι καὶ ἐδῶ ἐκδηλῆ, κατὰ ἓνα τρόπο μάλιστα πὺν νὰ προσεγγίζεται ἐντυπωσιακὰ μετὰ τὸν Κἀντ καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κλασικοῦ ὠφελιμισμού.

Καθοριστικὴ γιὰ τὴν «ἀναγνώση» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Hare εἶναι, ὅπως ἤδη σημείωσα, ἡ μετάφραση τοῦ πυρηνικοῦ καὶ πιὸ πολυσήμαντου μέρους τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὁρισμοῦ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς «ἕξις προαιρετικῆ» ὡς «διάθεσις πὺν κυβερνᾷ τὶς ἐπιλογές μας»³⁹. Ἡ μετάφραση, ἂν καὶ ὄχι κοινὴ, εἶναι θεμιτὴ μετὰ ἐνεργητικὸ τὸ ἐπίθετο «προαιρετικός», πὺν τόσο πολυποῖκιλα ἔχει ἀποδοθεῖ στὶς γνωστὲς μεταφράσεις⁴⁰. Εἶναι ὥστόσο ἡ ἀπόδοση αὐτὴ ἀπόλυτα σύμφωνη μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς βασικῆς ἀρχῆς τοῦ Hare γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ἠθικῶν λέξεων. Ἡ γλῶσσα τῆς ἠθικῆς εἶναι καθοδηγητικὴ καὶ σκοπὸς τῶν ἠθικῶν κρίσεων, ὅπως ἀποκαλύπτονται στὶς πράξεις, εἶναι νὰ καθορίζουν τὴ συμπεριφορά, ὅπως περίπου καὶ οἱ προσταγές. Ὅταν λέμε ὅτι κάτι εἶναι ἀγαθὸ, ἐπιτάσσουμε κάποιον νὰ τὸ πραγματώσει. Καὶ διαφέρει νὰ λέμε σὲ κάποιον «αὐτὸ εἶναι καλὸ, κάνε το καὶ σύ», ἀπὸ τὸ νὰ τὸν ἐπηρεάζουμε ψυχολογικά, ὅπως εἰσηγοῦνταν οἱ συγκινησιοκράτες μετὰ βάση τὴν ἐνδο-ἐκφραστικὴ λειτουργία τῆς γλώσσας⁴¹. Γιατὶ ὅταν καθοδηγοῦμε κάποιον, τὸν θεωροῦμε αὐτόνομο ἠθικὸ πρόσωπο καὶ ἀπευθυνόμεστε σ' αὐτὸν μετὰ βάση ὀρισμένους λογικοὺς κανόνες⁴². Ἡ ἀρετὴ, λοιπὸν

38. Ὁ H. ἀναφέρει τὸν Πλάτωνα μιὰ φορὰ στὸ πρῶτο τοῦ βιβλίου, τρεῖς στὸ δεύτερο καὶ δέκα πέντε στὸ τρίτο, τὶς περισσότερες φορὲς μετὰ θετικὸ πνεῦμα.

39. L. M. 1, H. N. 1106 b 36.

40. Γιὰ τὴν ἐννοία τῆς προαίρεσης καὶ τῶν σχετικῶν ἐπιθέτων καθὼς καὶ γιὰ τὶς πιὸ γνωστὲς ἀποδόσεις τῆς βλ. τὴν ἐργασία μου Ἡ «προαίρεσις» στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο, «Φιλοσοφία» 8-9 (1978-79) 265-310, 270 ὑποσ. 26, 27, 121, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

41. Βλ. J. L. Austin, *How to do Things with Words*, Oxford 1962: illocutionary-perlocutionary speech acts.

42. L. M. 14-15.

— ἂν καὶ δὲν περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στοὺς ἠθικοὺς ὅρους ποὺ συζητᾷ ὁ Hage διεξοδικὰ — λειτουργεῖ κατὰ τὸ συγγραφέα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη καθοδηγητικὰ γιὰ τὶς ἐπιταγὲς ποὺ ὑπαγορεύει καὶ ποὺ ἀποκαλύπτονται στὶς πράξεις μας.

Ἡ ὑπαρξη ἐξάλλου στὴ γλώσσα καθολικῶν φράσεων στὴν προστακτικὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Hage τεκμήριο ὅτι ἡ γλώσσα ἐπιδέχεται συνεπαγωγὲς τῶν ὁποίων ἓνας τουλάχιστον ὅρος εἶναι στὴν προστακτικὴ. Στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ ἐπικαλεῖται⁴³ τὸ δόγμα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν πρακτικὸ συλλογισμό, ὅπως διατυπώνεται σὲ διάφορα χωρία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*⁴⁴ καὶ πιὸ τυπικὰ καὶ λεπτομερειακὰ στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως*, γιὰ νὰ ἀναιρέσει καὶ μὲ τὴν αὐθεντία τοῦ Σταγίριτη τὴν ἐνσταση ὅτι οἱ προσταγὲς δὲν ἐπιδέχονται συνεπαγωγὴ. Δικαιολογεῖ βασικὰ τὴν ἐνσταση αὐτὴ ὁ Hage ἀπὸ ἱστορικοὺς λόγους· παρατηρεῖ ὅμως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μιᾶ καὶ γιὰ θεωρητικὸ καὶ γιὰ πρακτικὸ συλλογισμό. Ἀναγνωρίζει βέβαια ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἡ μείζων προκείμενη δὲν εἶναι προσταγὴ ἀλλὰ μιὰ δεοντολογικὴ φράση⁴⁵, δὲν νομίζει ὅμως ὅτι συνειδητοποίησε ὁ φιλόσοφος τὴ διαφορά τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸ συλλογισμό μὲ προκείμενες στὴν ὀριστική. Ἡ διαφορά τῶν δύο τύπων συλλογισμοῦ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πιστεύει ὁ Hage, δὲν ἔγκειται στὸν ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα τοῦ πρακτικοῦ, ποὺ ὅπως-δήποτε τὸν ἀναγνωρίζει, ἀλλὰ στὸ ὅτι στὸν πρακτικὸ συλλογισμό τὸ συμπέρασμα, ποὺ εἶναι πράξη, ἀναφέρεται σὲ ἐνδεχόμενα καθέκαστα. Γιὰ τοῦτο ὅσο θεμελιακὸς κι ἂν εἶναι ὁ πρακτικὸς συλλογισμὸς γιὰ τὴν ἠθικὴ θεωρία του, τοῦ ἀποδίδει ὁ Ἀριστοτέλης συγκριτικὰ κατώτερο καθεστῶς. Τὰ χωρία στὰ ὁποῖα στηρίζει ὁ Hage τὴν ἐρμηνεία του τεκμηριώνουν μερικὰ τὰ συμπεράσματά του. Πραγματικὰ μιᾶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως* 701 a 7 ἐπ., γιὰ «προτάσεις ποιητικὲς» μὲ μείζονα προκείμενη ρηματικὸ ἐπίθετο καὶ συμπέρασμα πράξη καὶ στὰ H. N. 1144 b 31 γιὰ τοὺς «συλλογισμοὺς τῶν πρακτῶν». Στὰ H. N. 1140 a 31 ἀντιδιαστέλλει ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης τὴ δυνατολογικὴ περιοχὴ τῆς πράξης ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀπόδειξης στὸν ἐπιστημονικὸ χῶρο καὶ στὰ H. N. 1147 a 2 τὸ καθόλου τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸ καθέκαστον τῆς πράξης. Στὴν τελευταία ὅμως περίπτωση ἡ ἀντιδιαστολὴ καθόλου-καθέκαστον δὲν ἀφορᾷ τὸ θεωρητικὸ καὶ τὸν πρακτικὸ συλλογισμό, ἀλλὰ τὴ μείζονα προκείμενη, ποὺ καὶ στοὺς δύο

43. Ὁ.π. 25-41, ἰδ. 26 ὑποσ. 1.

44. 1144 a 31 ἐπ., 1147 a 2 ἐπ., 1143 b 1, κτλ.

45. L. M. 26 ὑπ. 1. Πραγματικὰ στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως* πρόκειται γιὰ ρηματικὰ ὅπως «βαδιστέον», «ποιητέον», ἐνῶ στὸ H. N. 1147 a 5 ἡ μείζων εἶναι στὴν ὀριστικὴ μὲ τὸ ρῆμα «συμφέρει». Στὸ 1142 a 22 βρίσκουμε μιὰ ἀρνητικὰ ἀξιολογικὴ πρόταση, καὶ στὸ 1144 a 33 μιὰ θετική.

φιλοσόφους πρέπει νὰ εἶναι καθολικὴ, ἐνῶ μερικὴ ἢ ἐλάσσων. Καὶ στὰ H. N. 1129 b 19 γίνεται λόγος γιὰ τοῦ νόμου τὰ προστάγματα, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ.

Οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴ συναγωγὴ ἀπὸ μιὰ καθολικὴ προσταγὴ ἐνὸς προστακτικοῦ συμπεράσματος τοῦ Hare καὶ ἀπὸ μιὰ μείζονα δεοντολογικὴ ἢ ἀξιολογικὴ προκείμενη μιᾶς πράξης ὡς συμπέρασμα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι πράγματι ἀρκετές· μόνο ὅμως κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς συγκροτημένης συγκεκριμένης θεωρίας μποροῦν οἱ πρακτικοὶ συλλογισμοὶ τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ θεωρηθοῦν προδρομικοὶ τῶν συνεπαγωγῶν στὴν προστακτικὴ τοῦ Hare, μὲ βάση τὸ φραστικὸ στοιχεῖο τους. Μὲ τὴ μείζονα καὶ τὴν ἐλάσσονα πρόταση τοῦ ἀριστοτελικοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ παραλληλίζει ἐξάλλου ὁ Hare⁴⁶, χωρὶς συγκεκριμένη ἀναφορά, τοὺς δύο παράγοντες ποὺ συνεπάγεται ἡ λήψη μιᾶς ἀπόφασης: μιὰ ἀρχὴ συμπεριφορᾶς καὶ μιὰ δήλωση γιὰ μιὰ ἐναλλακτικὴ πράξη, ποὺ δὲν προκύπτει ἐπακριβῶς ἀπὸ τὶς γνωστὲς περιπτώσεις. Διερωτᾶται ἀκόμα ἂν ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὸ συμπέρασμα τοῦ θεωρητικοῦ συλλογισμοῦ «ἕτερόν τι» ἀπὸ τὶς προκείμενες ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ προβληματισμοῦ του γιὰ τὴ σωστὴ ἀριστοτελικὴ ἐρμηνεία ἀλλὰ καὶ τῆς προσπάθειάς του νὰ προσεγγίσει λογικὰ τοὺς δύο τύπους τοῦ ἀριστοτελικοῦ συλλογισμοῦ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς θεωρίας του. Γιατὶ ἄσχετα ἂν ὅλα τὰ χωρία στὰ ὁποῖα στηρίζεται δὲν τεκμηριώνουν ἐπακριβῶς τὶς θέσεις του, ὁ ἀριστοτελικὸς πρακτικὸς συλλογισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα καλὸ προηγούμενο τῆς θεωρίας του. Ἀνάλογη «ἀνάγνωση» καὶ χρῆση τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς προβληματικῆς του κάνει ὁ Hare στὸ δεύτερο βιβλίο του, ὅπου δὲν βλέπει πιά ὡς διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο τῆς δικῆς του θέσης τὸ ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ συμπέρασμα τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ εἶναι πράξη καὶ ὄχι προσταγὴ, γιατί τώρα παραδέχεται: «Ἡ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση 'τί νὰ κάνω', δὲν ἐκφράζεται φυσιολογικὰ μὲ λέξεις, ὅταν τὴν ἀπαντᾷ τὸ ἴδιο τὸ πρακτικὸ ὑποκείμενο, ἂν καὶ εἶναι στὴν προστακτικὴ ὅταν τὴν ἀπαντᾷ ἓνας ἄλλος... Ἀντίθετα, ὁ πράττων ἀπλῶς πράττει (ἐξ οὗ καὶ τὸ ἀριστοτελικὸ δόγμα ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ εἶναι πράξη). Ἀλλὰ γιὰ νὰ συζητήσουμε μεταγλωσσικὰ τὴ λογικὴ τῆς ἀπάντησης ποὺ δίνει ὁ πράττων (χωρὶς τὴν ὁποία εἶναι ἀδύνατον νὰ δοθεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ περιγραφή τοῦ ἠθικοῦ συλλογισμοῦ) θὰ χρειασθεῖ νὰ ἐκφράσουμε μὲ λέξεις ὅ,τι ὁ πράττων ἀφήνει

46. L. M. 56. Γενικὰ γιὰ τὸν πρακτικὸ συλλογισμό βλ. E. Μιχελάκη, *Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν*, Ἀθῆναι 1961, 45 ἐπ., D. J. Allan, *The Practical Syllogism*, στὸν τόμο *Autour d'Aristote*, Louvain 1955 καὶ A. Kenny, *The Practical Syllogism and Incontinence*, «Phronesis» II (1966) 162.

ἀνείπωτο»⁴⁷. Τὸ προστακτικὸ συμπέρασμα ποὺ φαίνεται νὰ διαφοροποιεῖ τὸν τύπο τοῦ ἠθικοῦ συλλογισμοῦ τοῦ ἀπὸ τὸν ἀριστοτελικὸ πρακτικὸ, δὲν εἶναι πιά παρὰ μεταγλωσσικὴ ἀνάγκη. Στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ⁴⁸ μεταφράζει, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, τὸ ἀριστοτελικὸ ([ζητῶν] «πῶς πράξει», H. N. 1113 a 5) σὲ «πρακτικὲς ἐρωτήσεις» ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ θεωρία του, στὶς ὁποῖες δίνεται ἀπάντηση εἴτε μὲ προσωπικὴ ἀπόφαση εἴτε μὲ τὴν ἐκτέλεση μιᾶς προσταγῆς. Γιὰ νὰ δείξει ὅτι οἱ πρακτικὲς αὐτὲς ἐρωτήσεις παύουν εἴτε μὲ τὴν ἀδυναμία ἐκτέλεσης εἴτε μὲ τὸ ἀναπόφευκτο τῆς πράξης, καὶ ἀκόμα τὴ διαφορὰ τῶν πρακτικῶν ἐρωτήσεων ἀπὸ τὶς προβλέψεις προσαρμόζει ἀνάλογα τὸ γνωστὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ μὲ τὸ ἀκούσιο καὶ τὸ ἐκούσιο⁴⁹. Καὶ στὴν προσαρμογὴ αὐτὴ προωθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνσή του τὶς ἀριστοτελικὲς θέσεις. Τὸ δόγμα τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν παρεπομένων του ἦταν ὅπωςδήποτε ἓνα καλὸ προηγούμενο γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Hare.

Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα προδρομικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ πλαίσια τῆς κριτικῆς τῆς πλατωνικῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ. Πιστεύει ὁ Hare⁵⁰ ὅτι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε ἔμμεσα ἐκκληση στὴν ἐπιτακτικὴ λειτουργία τῆς γλώσσας, ὅταν ἰσχυρίζονταν ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμα ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ ὑπῆρχε, θὰ ἦταν ἀπλῶς ἓνα γεγονὸς τοῦ κόσμου καὶ οἱ προτάσεις ποὺ θὰ τὴν περιεῖχαν δὲν θὰ ἦταν καθοδηγητικὲς τῆς πράξης. Δὲν θὰ ἐπρόκειτο τότε γιὰ ἓνα ἀγαθὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ, γιὰ ἓνα «πρακτὸ» ἀγαθό. Ἡ ἀριστοτελικὴ ἀκόμα ἀνάλυση τοῦ ἀγαθοῦ στὶς διάφορες τέχνες καὶ ἐπιστῆμες εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἄλλων ἠθικῶν ὅρων σὲ ἔξω-ἠθικὰ καὶ ἠθικὰ συμφραζόμενα. Βέβαια ἡ θεωρία τοῦ Hare εἶναι πολὺ πιὸ περίπλοκη καὶ μὲ σαφὴ διαχωρισμὸ τῶν ἠθικῶν καὶ μετα-ἠθικῶν ἐπιπέδων. Ὁ Hare μιλά γιὰ μιὰ «παρεμπίπτουσα» ἢ «ἐπακολουθητικὴ» (supervenient ἢ consequential) ιδιότητα τῶν ἀξιακῶν λέξεων καθὼς καὶ γιὰ ἓνα σύνολο ἀγαθοποιητικῶν χαρακτηριστικῶν, ὅπου ὅμως «ὅποιοδήποτε χαρακτηριστικὸ διαλέξει κανεὶς, δὲν μπορεῖ νὰ ὁρμήσει ὅτι καὶ κατέχει αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικόν»⁵¹. Σὲ τοῦτο ἔγκειται ἡ διαφορὰ τοῦ Hare ἀπὸ τοὺς φυσιοκράτες ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τὸ ἀποτελοῦν. Τὸ «συστατικὸ» στοιχεῖο ὅμως εἶναι τὸ ἀξιολογικὸ νόημα καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ἀγαθοῦ, γιὰ τὸ ὅρος «ἀγαθὸ» χρησιμοποιεῖται στὴ γλώσσα γιὰ νὰ «συσταίνει», νὰ ὀδη-

47. *Freedom and Reason* (βρχ. F. R.) 54-55.

48. Ὁ.π. 54 ὑποσ. 2.

49. Ὁ.π. 59: H. N. 1110 b 3.

50. L. M. 29 ἐπ. : H. N. 1096 b 32.

51. Ὁ. π. 80 ἐπ.

γεῖ στήν πράξη, νὰ εἶναι δηλαδή, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντικείμενο ἐκλογῆς καὶ ἐπιδίωξης, «διωκτὸν» καὶ «αἰρετόν». Τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι τὸ ὄνομα μιᾶς ἀπλῆς ἢ σύνθετης ποιότητας οὔτε γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη οὔτε γιὰ τὸν Hare. Τὸ κοινὸ ὄνομα δὲν συνεπάγεται κοινὴ ποιότητα οὔτε ταυτότητα κριτηρίων ἀξιολόγησης, ποὺ εἶναι διαφορετικὰ σὲ κάθε χρῆση του. Ἡ κοινὴ χρῆση τῆς λέξης σὲ διάφορες τάξεις πραγμάτων δὲν προϋποθέτει κάποια κοινὴ ιδιότητα στήν ὁποία νὰ ἀναφέρεται ἡ λέξη. Καὶ τοῦτο δὲν θὰ τὸ ἀναιροῦσε ὁ Ἀριστοτέλης⁵².

Ἐξετάζει ἀκόμα ὁ Hare τὴ δυνατότητα νὰ ὁδηγηθεῖ κανεὶς στήν ἐξήγηση τοῦ ὅρου «ἀγαθὸ» ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ νοήματος τοῦ «ἐκλέγειν»⁵³. Γιατὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκλογῆς συνδέεται ἡ ἔννοια τοῦ «καλύτερου» ποὺ κάνει εὐκολότερη τὴν ἐξήγηση τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει τὴ διερεῦνηση τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ μὲ τὴ φράση «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πρᾶξις τε καὶ προαίρεσις ἀγαθοῦ τινος ἐφίεσθαι δοκεῖ» (1094 a 1-2). Καὶ ὁρίζει τὴν εὐδαιμονία, τὸ ὕψιστο «ἀνθρώπινο ἀγαθὸ» ὡς τὸ «δι' ἑαυτὸ καὶ μηδέποτε δι' ἄλλο αἰρετόν» (1097 a 33). Ὁ Hare παρατηρεῖ ὥστόσο ὅτι, ἂν τὸ κριτήριον ἐφαρμογῆς τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι νὰ ἔχει κάποιος μιὰ σκόπιμη ἢ προτιμησηστικὴ ἐμπειρία, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναγάγουμε τὸ νόημα ἀπὸ τὰ κριτήρια. Ἡ ἐκλογὴ ὡς «προτιμησηστικὴ συμπεριφορά», ὅπως καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἐμπειρίες, δὲν ἀποτελεῖ ἐγγύηση ὅτι κάτι εἶναι ἀγαθόν. Εἶναι ἀπλῶς ἐπιβοηθητικὴ τῶν κριτηρίων ἐφαρμογῆς του. Στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ καὶ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε ἔμμεσα ἐκκλήση στὸν κανόνα ὅτι ἡ λειτουργία τῶν ἠθικῶν κρίσεων εἶναι νὰ «ἐπιτάσσουν» σημειώνει⁵⁴ ὅτι ὁ ὅρος «τέλος» — ποὺ καθιερώθηκε στὴ φιλοσοφικὴ ὀρολογία ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἐναλλακτικὰ γιὰ τὸ «ὑψιστο ἀγαθόν» — ἔχει τὴν ἴδια προβληματικὴ μὲ τὸ ἀγαθόν, γιατί εἶναι τὸ ἴδιο καθοδηγητικὸς τῆς πράξης. Καὶ ὁ Hare ἀναζητᾷ τὰ λογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγαθοῦ στοὺς σκοποὺς γιὰ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖται ὡς ἠθικὸς ὅρος. Ἀριστοτελικά ἀνάλογα γιὰ τὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν «τὸ ἔργον» γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ «χρῆσις» γιὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὸ «οὐ ἔνεκα» γιὰ τὶς πράξεις. Ἡ πρώτη λειτουργία τῆς «σύστασης» εἶναι νὰ καθοδηγεῖ τὶς ἐπιλογές. Καὶ μὲ τὶς ἐπιλογές συνδέονται οἱ βασικὲς (critical) ἀξιακὲς κρίσεις. Δὲν εἶναι τοῦτο πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη «αἱ ἀρεταὶ προαιρέ-

52. Βλ. H. N. 1096 a 11-1097 a 15, ἰδ. 1096 a 28: οὐκ ἂν εἴη κοινόν τι καθόλου καὶ ἐν καὶ 1096 b 25: οὐκ ἔστιν ἄρα τὸ ἀγαθὸν κοινόν τι κατὰ μίαν ἰδέαν. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμως, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀφήνει τὴν ἐπιστημολογικὴ προβληματικὴ τοῦ ἀγαθοῦ τελικὰ ἀναπάντητη: ἀλλ' ἴσως ταῦτα μὲν ἀφετέον τὸ νῦν. ἐξακριβοῦν γὰρ ὑπὲρ αὐτῶν ἄλλης ἂν εἴη φιλοσοφίας οἰκειότερον (1096 b 30). Πρβλ. Ἠθικά Εὐδήμια A VII.

53. L. M. 102-110, ἰδ. 106, 127-136, 138, 185-186.

54. Ὁ.π. 99: H. N. 1097 a 23, 1114 b 12.

σεις ἢ οὐκ ἄνευ προαιρέσεως»⁵⁵. Ἐπαινοῦμε κάτι γιὰ νὰ κατευθύνουμε σ' αὐτὸ τὶς ἐπιλογές τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη «ἐπαινετὴ».

Ὁ Hare διακρίνει, ἰδιαίτερα στὸ τρίτο βιβλίο του⁵⁶, τὶς φρονησιακὲς κρίσεις ἀπὸ τὶς αὐστηρὰ ἠθικὲς, πράγμα ποὺ ὡς ἓνα βαθμὸ κάνει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Βασικὰ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴ φρόνηση, ὡς ἀρετὴ τῆς πρακτικῆς διάνοιας, «ἐπιτακτικὴ» τῆς πρακτικῆς ὑποχρέωσης: «ἢ μὲν γὰρ φρόνησις ἐπιτακτικὴ ἐστίν· τί δεῖ πράττειν ἢ μὴ τὸ τέλος αὐτῆς ἐστίν» (1143 a 9). Ἀναγνωρίζει ὁμως τὴν ἀνάγκη νὰ συνοδεύεται ἡ φρόνηση ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ «ἢ μὲν ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθόν, ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον» (1144 a 6). Ὅταν λείπει ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ, ἡ φρόνηση γίνεται ἀπλή «δεινότης»⁵⁷. Ὡς «συντελεστικὴ» ἢ «ἐργαλειακὴ» ἀρετὴ, ποὺ ἀφορᾷ τὴ διαδικασίᾳ τῶν μέσων, ἡ ἀριστοτελικὴ φρόνηση δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν κατώτερη (σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση) φρόνηση τοῦ Hare. Στὴν ἠθικὴ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπαινοῦμε κυρίως ἀνθρώπους καὶ ὄχι πράξεις. Διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὶς τέχνες, ὅπου τὰ «γενόμενα τὸ εὖ ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς», στὶς ἀρετὲς δὲν ἐπαρκοῦν οἱ πράξεις ἀλλὰ πρωταρχικὰ ἀξιολογεῖται τὸ ἦθος τοῦ πράττοντος: «οὐκ ἐὰν αὐτὰ πῶς ἔχη... ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ πράττων πῶς ἔχων πράττη, πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδῶς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἐὰν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη»⁵⁸. Στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ πράξεις ἢ ἡ προαίρεση ἔχουν τὸ «κυριώτερον τῆς ἀρετῆς» (1178 a 35), προφανῶς τὸ βάρος πέφτει στὴν προαίρεση, ὅταν τονίζεται ὅτι «τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἠθοῦς ἐν τῇ προαίρεσει τὸ κύριον» (1163 a 24).

Ὁ Hare πάντως στὸ τελευταῖο βιβλίο του φαίνεται νὰ ταυτίζει τὴν ἀριστοτελικὴν πρακτικὴν διάνοια μὲ τὴν προαίρεση καὶ νὰ προσεγγίζει τὶς ἔννοιες αὐτὲς μὲ τὴν καθαρὴ θέληση τοῦ Κάντ⁵⁹. Ἐντοπίζει ἐδῶ ρητὰ τὸ ἀξιολογικὸ ἐπιτακτικὸ στοιχεῖο — ποὺ ὁμως δὲν ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα στὸ ἔργο αὐτὸ — στὴν ἀριστοτελικὴ ἐκλογή ἢ τὴν καντιανὴ θέληση. Φαίνεται ἀκόμα τὴν προαίρεση ὡς σωστὸ ἐσωτερικὸ κίνητρο (right motivation) καὶ πρακτικὴ σοφία νὰ τὴν ταυτίζει μὲ τὶς ἠθικὲς ἐνοράσεις ποὺ δέχεται στὸ ἐνορατικὸ ἐπίπεδο. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἄλλωστε βρίσκει προδρομικά⁶⁰

55. H. N. 1106 a 3-4.

56. M. Th. 101-103, 180 ἐπ., 202-205.

57. H. N. 1144 a 23 ἐπ.

58. H. N. 1105 a 30-34.

59. M. Th. 6 ὑποσ. 4.

60. Ὁ.π. 25. Γιὰ τὴ διάκριση αὐτὴ προσφέρονται ἀκόμα τὰ ἐξῆς χωρία: H. N. 1114 b 6-12, 1144 b 4 ἐπ., 1103 a 14-18, 1105 b 1 ἐπ., 1139 a 30, 1117 a 5, ὅπου ὁ λόγος γιὰ ἀρετὲς τοῦ ἠθοῦς καὶ τῆς διάνοιας, γιὰ φυσικὴ καὶ κυρίως ἀρετὴ καὶ γιὰ ἠθικὴ ἐνόραση.

στοιχεῖα τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς ἠθικῆς σκέψης, τοῦ ἐνορατικοῦ καὶ τοῦ κριτικοῦ στὸν Ἀριστοτέλη (ἀλλὰ καὶ στὸν Πλάτωνα) ἀνάμεσα στὴν πρακτικὴ σοφία-ὀρθὴ προαίρεση καὶ στὸ νοῦ. Καὶ ἡ ἔμφαση ποὺ δίνει στὸ τελευταῖο βιβλίο στὴν ὀρθὴ ἀνατροφή⁶¹ προσφεύγοντας στὸν Ἀριστοτέλη (ἀλλὰ καὶ στὸν Πλάτωνα) ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀναγωγή τοῦ ἡθους-προαίρεσης στὸ ἐνορατικὸ ἐπίπεδο σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ νοῦ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ κριτικό⁶². Σημειώνει ἀκόμα σχετικὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι οἱ ἀρχὲς πρέπει νὰ ταιριάζουν σὲ ὅσους τὶς υἰοθετοῦν (1106 a 36).

Παρατηρεῖ⁶³ ὥστόσο ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς, ὅπως λ. χ. τοῦ Ἀριστοτέλη (1107 a 28) οἱ συντελεστικές, εἶναι συγχρόνως καὶ φρονησιακὲς καὶ ἠθικὲς, ἀπαραίτητες δηλαδὴ γιὰ τὴν ἄσκηση τουλάχιστον τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν. Ἔτσι τὰ αἰτήματα τῆς φρόνησης καὶ τῆς ἠθικότητος συμπίπτουν. Πιστεύει μάλιστα ὅτι εἶναι ἡ σύμπτωση τῶν ἀπαιτήσεων τῆς φρόνησης καὶ τῆς ἠθικότητος στὴ «συντελεστικὴ» σφαῖρα ποὺ ὁδήγησε στὴ σύγχυση τῶν δύο σφαιρῶν τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Γιατὶ καὶ οἱ δύο μιλοῦν σὰν νὰ ἦταν οἱ ἀρετὲς ὡς σύνολο μέσα γιὰ τὴν εὐτυχία, ἂν καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦτο ἀποτελεῖ παρερμηνεία. Γιατὶ τουλάχιστον τὶς μισὲς φορὲς ἐννοεῖ ὅτι οἱ ἀρετὲς δὲν εἶναι ἀπλῶς συντελεστικές (conducive) τῆς εὐτυχίας, ἀλλὰ ἀποτελοῦν συστατικά της (1177 a 1, 1144 a 5).

Ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση ὁ Hare ὅτι ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀξιακὲς κρίσεις συνεπάγονται προσταγὲς καὶ συνεπῶς ὅποιος τὶς υἰοθετεῖ εἶναι ἀναλυτικὰ ὑποχρεωμένος νὰ ἐνεργήσῃ ἀνάλογα, ὁδηγεῖ σὲ κάτι σὰν τὸ σωκρατικὸ παράδοξο, ὅπως «ἡ ἀρετὴ εἶναι πράξις». Στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ παρατηρεῖ ὅτι ἀναπόφευκτα ἔτσι ἐμπλέκεται κανεὶς στὸ «γοητευτικὸ» πρόβλημα τῆς ἀδυναμίας τῆς θέλησης ποὺ συζήτησε ὁ Ἀριστοτέλης⁶⁴. Φαίνεται νὰ συμερίζεται σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπισε τὸ σωκρατικὸ παράδοξο ὁ Ἀριστοτέλης. Λέει: «Γιὰ νὰ θέσω τὴν ἀντίρρηση τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ σύγχρονη ὀρολογία, δὲν εἶναι πῶς χρησιμοποιεῖ κανεὶς τὸν ὅρο 'νομίζω', ἀλλὰ γιατί τὰ κριτήριά μας στὸν κοινὸ λόγον εἶναι ἐλαστικά: ὑπάρχουν βαθμοὶ συγκατάθεσης σὲ κάτι ποὺ δὲν συνεπάγονται πάντα ὑπακοὴ σὲ διαταγὰς». Κατὰ τὸν R. D. Milo⁶⁵ δὲν φαίνεται νὰ λύνει ὁ Ἀριστοτέλης ριζικὰ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν

61. Ὁ.π. 30: H N 1104 b 12. Πρβλ. ἀκόμα 1095 b 4-10 ὅπου τὸ θέμα τοῦ «ὅτι» καὶ τοῦ «διότι» τίθεται σαφέστερα.

62. Ὁ.π. 46: H. N. 1103 a 3.

63. Ὁ.π. 192-193. Πρβλ. καὶ Martin Ganter, *Mittel und Ziel in der praktischen Philosophie des Aristoteles*, Freiburg-München 1974.

64. L. M. 169 ὁ. π.: H. N. VII 1 ἐπ.

65. *Aristotle on Practical Knowledge and Weakness of Will*, The Hague-Paris 1966, 44-63.

Σωκράτη τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας· ἀπλῶς διαφοροποιεῖ τὸ ζήτημα «τίς ὁ τρόπος γίνεται τῆς ἀγνοίας», ὡς πρὸς τὴν κατοχὴ καὶ τὴν ἄσκησιν τῆς γνώσης, καὶ ὄχι τόσο ὡς πρὸς τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ δόξα. Σωκρατικὸς εἶναι βέβαια κι ἐδῶ ὁ ρόλος τῶν παθῶν, ἀλλὰ γιατί ἐπηρεάζουν τὴν ὀρθότητα τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ. Μπορεῖ, δηλ., κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ὑπάρξει πλάνη στὸν πρακτικὸ συλλογισμό εἴτε στὴ μείζονα καθολικὴ εἴτε στὴ μερικὴ ἐλάσσονα προκείμενη· καὶ ἡ γνώση τῆς πράξης ποὺ ἀναφέρεται στὰ καθέκαστα δὲν εἶναι βέβαια κυρίως ἐπιστήμη ἀλλὰ «αἰσθητικὴ» ἐπιστήμη⁶⁶. Καὶ κατὰ τὸν Hare ἡ μὴ συγκατάθεση στὴ «σύσταση» μιᾶς ἀξιολογικῆς κρίσης προϋποθέτει παρανόηση τοῦ χαρακτήρα τῆς νὰ εἶναι ὀδηγητικὴ τῆς πράξης. Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας τὸ θεωρεῖ ὁ Hare σοβαρὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸν ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς. Ἔτσι ποὺ νὰ φαίνεται νὰ ὑποστηρίζει πῶς, ἂν ἡ γλώσσα τῆς ἠθικῆς δὲν ἦταν ἐπιτακτικὴ, ἴσως δὲν θὰ ὑπῆρχε πρόβλημα. Στὸ δεύτερο βιβλίο του ὅμως, ὅπου καὶ ἐπανέρχεται στὸ πρόβλημα, ἐπικαλούμενος γιὰ τὸ σωκρατικὸ παράδοξο τὴν ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, παρατηρεῖ⁶⁷ ὅτι ἡ ἄποψη πῶς δὲν ὑπάρχει πρόβλημα ὀφείλεται στὴν ἀναλογία τῶν ἠθικῶν λέξεων μὲ τὰ λοιπὰ κατηγορήματα τῆς γλώσσας μας, ἂν ταυτίσει κανεῖς τὰ ἠθικὰ κατηγορήματα μὲ τὰ κοινὰ περιγραφικὰ ἀγνοώντας τὶς διαφορὲς τους, ὅπως κάνει ὁ περιγραφισμός. Ἀλλὰ μόνο ὁ ἀδιάλλακτος περιγραφισμός δὲν θὰ ἔβλεπε πρόβλημα σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση καὶ τοῦτο τὸν διαχωρίζει ἀπὸ τὸν ἐπιτακτισμό. Ἐπισημαίνει ὅμως: «Γιὰ ἓνα εἶδος περιγραφισμοῦ, πράγματι, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας θὰ ἐμφανίσει ἐπίσης ἓνα πρόβλημα — δηλαδή γιὰ κάθε «περιγραφιστὴ» ποὺ προσεγγίζει τὰ θέματα αὐτὰ μὲ ἓνα τρόπο ποὺ μᾶς φέρνει στὸν Ἀριστοτέλη καὶ πιὸ πίσω, ἀλλὰ συνδέθηκε ἰδιαίτερα (δὲν ξέρω πόσο σωστὰ) μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀκινάτη. Πῶς δηλαδή ὑπάρχει ἓνας ἔνας νόμος τῆς φύσης» (μιὰ ἀληθινὴ ἀλλὰ συνθετικὴ καθολικὴ πρόταση) ὅτι στὴν πραγματικότητα ὅλα τὰ πράγματα ἐπιδιώκουν τὸ ἀγαθὸ καὶ ἀποφεύγουν τὸ κακὸ». Σύμφωνα μὲ τὶς λογικὲς δηλαδή ιδιότητες τῆς πρότασης αὐτῆς ὑπάρχει μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα, καὶ τοῦτο συμβαίνει λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ «ἀγαθὸ» δὲν εἶναι αὐστηρὰ περιγραφικόν. Συνεπῶς «τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ περιγραφισμοῦ, ποὺ ἀνάγεται στὸν Ἀριστοτέλη, ἀντιμετωπίζει τὸ ἴδιο πρόβλημα μὲ τὸν ἐπιτακτισμὸ καὶ δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη πραγμάτευση». Ὑπάρχουν ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς ἐκφράσεις «θεωρῶ κάτι ἀγαθόν», «πιστεύω ὅτι ὀφείλω» καὶ «θέλω». Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν ἀριστοτελικὸ ἀφορισμὸ «τοῦ ἀγαθοῦ πάντ' ἐφίεται», γιατί στὰ ἐλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ τὸ ρῆμα

66. H. N. 1147 b 17. Πρβλ. 1142 a 27, 1143 b 3.

67. F. R. 69-72 γιὰ τὰ παραθέματα καὶ 67-74 γιὰ τὸ πρόβλημα γενικά.

«ἐφίεσθαι» σημαίνει «θέλω», μὲ βασικὴ τὴν ἔννοια «προσπαθῶ νὰ ἀποκτήσω», κάτι δηλαδὴ ἀνάλογο μὲ τὴ σκέψη ποὺ ἐκφράζεται στὴν ἐπιτακτικὴ γλώσσα. Ἡ στενὴ λογικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν ἐπιδίωξη, ὁ δεσμὸς ἀξιολόγησης καὶ πράξης εἶναι μέσα στὸ παιγνίδι τοῦ ἐπιτακτισμοῦ. Ἀλλὰ οἱ ἠθικὲς κρίσεις διαφέρουν ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες μὲ τὴν καθολικευσιμότητά τους, καὶ τοῦτο ἔχει παραθεωρηθεῖ στὸ σωκρατικὸ παράδοξο, ὅπου ἡ ἐπιθυμία ἀνάγεται σὲ ἐνικὴ προσταγή, χωρὶς καθολικὴ ἐφαρμογὴ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις. Γιὰ τοῦτο «ὁ Σωκράτης, ποὺ δὲν ἔδωσε μεγάλη προσοχὴ στὴν καθολικευσιμότητα τῶν ἠθικῶν κρίσεων, δὲν παραδεχόταν τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας.

Γενικὰ οἱ ἀναφορὲς τοῦ Hare στὸν Ἀριστοτέλη στὸ δεῦτερο βιβλίο εἶναι, ὅπως εἶπα, λιγότερες καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θεματικὲς διασταυρώσεις μὲ τὸ πρῶτο, σὲ θέματα πιὸ ἐπουσιώδη. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ βάση τὸ στόχο τοῦ βιβλίου, ποὺ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς καθολικευσιμότητος στὴν ἠθικὴ ἐπιχειρηματολογία. Βέβαια γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς δὲν εἶναι καθολικὲς, ἀλλὰ ἀφοροῦν τὰ καθέκαστα. Καὶ σὲ τοῦτο ἔγκειται ἡ διαφορετικὴ μέθοδος τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὶς μεθόδους τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν⁶⁸. Ἡ ἀρχὴ ὅμως τῆς καθολικευσιμότητος στὸν Hare δὲν εἶναι ἀρχὴ ἠθικὴ ἀλλὰ λογικὴ: Ἀπαιτεῖ νὰ ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ ὅλες τὶς λογικὰ παρόμοιες περιπτώσεις. Δὲν συνεπάγεται γενίκευση, ἀλλὰ εἶναι μιὰ θέση ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ νόημα τῶν ὅρων. Καὶ οἱ ἐνικὲς κρίσεις εἶναι γιὰ τὸν Hare καθολικὲς· ἀναγκάζουν αὐτὸν ποὺ τὶς υἱοθετεῖ νὰ τὶς ἐφαρμόσει ὡς κατηγορήματα σὲ κάθε ὅμοια περίπτωση τοῦ ὑποκειμένου τῆς κρίσης. Ἡ θέση ἀπαγορεύει ἀπλῶς νὰ κάνουμε διαφορετικὲς ἠθικὲς κρίσεις γιὰ πράξεις ἀκριβῶς ἢ σχετικὰ παρόμοιες, νὰ κάνουμε δηλαδὴ λογικὰ ἀσυμβίβαστες κρίσεις. Ἐπειδὴ οἱ ἠθικὲς κρίσεις εἶναι καθολικεύσιμες, μὲ βάση τὸ περιγραφικὸ στοιχεῖο τους, μποροῦμε νὰ θεωροῦμε τὴν ἠθικὴ σκέψη λογικὴ ἐνέργεια, ἐνῶ ἡ ἐπιτακτικότητα εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὴν ἐλευθερία μας νὰ διαμορφώνουμε τὶς ἠθικὲς μας ἀρχές.

Δὲν λείπουν ὥστόσο καὶ ἄλλες ἐπεισοδιακὲς ἀναφορὲς στὸν Ἀριστοτέλη σὲ ἄλλα συμφραζόμενα καὶ στὰ τρία βιβλία, ποὺ δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ συζητηθοῦν ἐκτενῶς, γιατί δὲν διαφοροποιοῦν τὴ βασικὴ «ἀνάγνωση» τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὸν Hare· δείχνουν ὅμως τὴ βαθιὰ οἰκείωση καὶ ἀποδοχὴ τοῦ Σταγίριτη ἀπὸ τὸν ὀξφορδιανὸ ὁμότεχνό του. Στὸ πρῶτο βιβλίο μιᾶ ἀκόμα ὁ Hare γιὰ τὸν «πραγματικὸ ὀρισμὸ» τοῦ Ἀριστοτέλη⁶⁹ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἰδιότυπη «ἀντίληψη» (καὶ ὄχι ἀπόφαση) τῶν καθέκαστα, μὲ κριτικὸ

68. H. N. 1094 b 11 ἐπ., 1095 a 5, 1103 b 26-30.

69. L. M. 48.

πνεῦμα⁷⁰. Θεωρεῖ ἴσως ὑπερβολικὴ ἀλλὰ καὶ εὐτακτὴ τὴν ἀριστοτελικὴ ἱεραρχικὴ κατάταξη τῶν κριτηρίων⁷¹ σχετικὰ μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀγαθοῦ. Στὴ διάκριση ὀρθοῦ (συμμόρφωση μὲ ὀρισμένες ἀρχές) καὶ ἀγαθοῦ (καλὴ πρόθεση) προσαρμόζει μιὰν ἀριστοτελικὴ παρατήρηση γιὰ νὰ συμπεράνει ὅτι καλὴ εἶναι ἡ πράξη τοῦ καλοῦ ἀνθρώπου⁷². Ἐπισημαίνει τέλος στὸ βιβλίο αὐτὸ τὴν ἀδυναμία μετάφρασης τῶν ἀριστοτελικῶν ἀρετῶν στὰ σύγχρονα ἰδίωμα ὡς ἐνδειξη τῶν ἀλλαγῶν ποὺ συμβαίνουν στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς καὶ ὀφείλονται στὴν ἀπόφαση τῶν προσώπων νὰ διαμορφώσουν τὶς ἀρχές σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ζοῦν, καίτοι ὁ ἄνθρωπος βασικὰ παραμένει ὁ ἴδιος ὡς ἠθικὸ ὑποκείμενο. Λέει χαρακτηριστικά: «Ἐφόσον ὁ κόσμος, ἂν καὶ ὑπόκειται σὲ μεγάλες ὑλικὲς ἀλλαγές, ἀλλάζει μόνο μὲ πολὺ ἀργὸ ρυθμὸ σὲ θέματα ποὺ εἶναι θεμελιακὰ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, οἱ ἀρχές ποὺ κερδίζουν τὴν ἀποδοχὴ τῆς μάζας τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ διαφέρουν φοβερὰ ἀπὸ αὐτές στὶς ὁποῖες οἱ πατέρες τους ἄρχισαν νὰ δυσπιστοῦν. Οἱ ἠθικὲς ἀρχές τοῦ Ἀριστοτέλη μοιάζουν μὲ τὶς ἀρχές τοῦ Αἰσχύλου περισσότερο ἀπὸ ὅσο διαφέρουν ἀπ' αὐτές. Κι ἐμεῖς ἴσως ἐπιστρέψουμε σὲ κάτι ποὺ ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ ἠθικὴ τῶν παππούδων μας. Θὰ ὑπάρξουν ὅμως μεταβολές. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρχές ποὺ κήρυξαν οἱ ἀναρχικοὶ θὰ υἱοθετηθοῦν. Ἔτσι προοδεύει ἡ ὀπισθοχωρεῖ ἡ ἠθικότητα. Ἡ διαδικασία αὐτὴ ἀντανακλᾶται στὶς πολὺ λεπτές ἀλλαγές στὶς χρήσεις τῶν ἀξιακῶν λέξεων· ἡ ἀδυναμία τῆς μετάφρασης τοῦ καταλόγου τῶν ἀρετῶν τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ σύγχρονα ἀγγλικά, ἴσως εἶναι ἓνα καλὸ παράδειγμα, καθὼς καὶ ἡ ἐξαφάνιση τῆς λέξης «ἐνάρετος» (righteous)⁷³. Διακρίνοντας τὴν εὐρύτερη ἀπὸ τὴ στενότερη ἔννοια τῆς ἐπιθυμίας στὸ θέμα τοῦ φανατισμοῦ καὶ τῆς ἀνοχῆς στὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ κάνει ἐκκλήση στὴν ἀνάλογη ἀριστοτελικὴ διάκριση ἐπιθυμίας καὶ ὄρεξης⁷⁴, ποὺ τοῦ εἶναι πολὺ χρήσιμη. Γιατὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἐπιταγές δὲν εἶναι παρὰ ἐπιθυμίες καθολικεύσιμες.

Σὲ περισσότερα καὶ πιὸ κανονιστικὰ θέματα διασταυρώνεται ὁ Hare μὲ τὸν Ἀριστοτέλη στὴν τελευταία μονογραφία του, ὅπως ἔχω ἤδη ἐπισημαίνει καὶ ἐξηγήσει. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴ θέση του γιὰ τὴν «ἀντίληψη»⁷⁵, ὑπέρμαχος τῆς ταυτότητας τῆς συνείδησης καὶ τῶν ψυχολογικῶν προϋποθέσεών της, τῆς σχέσης δηλαδὴ παθητικῶν καὶ γνωστικῶν καταστάσεων, ὅπως προκύπτουν στὸ πρόσφατα πολυσυζητημένο πρό-

70. L. M. 54 ἐπ. 1 Βλ. H. N. 1109 b 23, 1126 b 4.

71. L. M. 138.

72. L. M. 186: H. N. 1143 b 23.

73. L. M. 73-74.

74. F R 170 ὑπόσημ. 1, μὲ ἀναφορὰ στὸ *Περὶ Ψυχῆς* 414 b 2, 432 b 5 Πρβλ. H. N. 1111 b 10-19.

75. M. Th. 92: H. N. 1170 a 29.

βλημα «ὑποφέρω καὶ γνωρίζω ὅτι ὑποφέρω»⁷⁶. Τοῦ φαίνεται⁷⁷ ἀκόμα νὰ συμφιλιώνει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ ἐνορατικὸ καὶ τὸ κριτικὸ ἐπίπεδο ἀλτρουισμού καὶ φιλαυτία, ἰδιαίτερα μὲ τὸν κλασικὸ ἀφορισμὸ τοῦ «ὁ φίλος ἄλλος ἐγώ», καὶ νὰ συνδέει μὲ καντιανὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ βασικὲς ἠθικὲς τοῦ ἀρχέως⁷⁸, τὴν ἀρετὴ μὲ τὴν εὐδαιμονία, τὴν ἀγαθότητα μὲ τὴ μακαριότητα. Τοῦτο κυρίως τεκμηριώνεται ἐδῶ ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Πλάτωνα ποὺ παραθέτει στὴν προμετωπίδα τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου⁷⁹. Στὸ θέμα, τέλος, τῆς δικαιοσύνης, γιὰ νὰ περιορίσω τὴν ἐπισκόπησή μου στὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα σημεῖα, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ σύγχρονοι ἠθικοὶ καὶ πολιτικοὶ φιλόσοφοι ποὺ ἀσχολοῦνται σχετικὰ, ἀναφέρεται καὶ πάλι ὁ Hare στὸν Ἀριστοτέλη ἐπικαλούμενος τὴ διάκρισή του τῆς δικαιοσύνης σὲ στενὴ καὶ εὐρεία ἐννοια (ὡς ἀρετὴ τέλεια) καὶ ἐρμηνεύει καὶ τὰ δύο εἶδη τῆς πολὺ ἱκανοποιητικὰ⁸⁰.

4. Οἱ ἐπεισοδιακὲς αὐτὲς καὶ ἄλλες διασταυρώσεις σὲ σημεῖα ποὺ ἐνδιαφέρουν περισσότερο τὴν κανονιστικὴ ἠθικὴ ἀπὸ τὴ μετα-ἠθικὴ καὶ σὲ προβληματικὴ πιὸ παραδοσιακὴ εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἐπιστροφῆς στὴν πρακτικὴ ἠθικὴ ποὺ σημειώθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια, ὅπου καὶ πολλὲς κανονιστικὲς ἀριστοτελικὲς θέσεις ἔρχονται καὶ πάλι στὸ προσκήνιο.

Εἶναι ὥστόσο ἡ ἀνίχνευση ὀρισμένων μετα-ἠθικῶν κυρίως στοιχείων, προδρομικῶν τοῦ ἐπιτακτισμοῦ του, ποὺ δίνει κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὴν «ἀνάγνωση» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Hare. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σπερματικὰ περιέχονται στὴν ἀριστοτελικὴ διερεύνηση τοῦ ἀγαθοῦ στὶς τέχνες, στὶς ἐπιστῆμες καὶ στὴν πράξη — σὲ ἐξω-ἠθικὰ δηλαδὴ καὶ ἠθικὰ συμφραζόμενα — στὴν κριτικὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦ πλατωνικοῦ «μὴ πρακτοῦ» ἀγαθοῦ, στὴν προβληματικὴ τῆς προαίρεσης καὶ στὴ σχέση τοῦ ἡθους μὲ τὴ διάνοια, στὴν ἀντιδιαστολὴ ἀλλὰ καὶ τὴ συσχέτιση φρονησιακῆς καὶ ἠθικῆς σκέψης, στὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας καὶ κυρίως στὸν πρακτικὸ συλλογισμό, ποὺ βασικὰ συζητοῦνται στὸ πρῶτο βιβλίο, ὅπου θεμελιώνεται καὶ ἡ ἐπιτακτικὴ λειτουργία τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς καὶ ἡ ἀναλογία τῆς λογικῆς τῆς μὲ τὴ λογικὴ τῶν προσταγῶν. Στὸ βιβλίο αὐτὸ — τὸ ὁποῖο καὶ ὑποκίνησε τὴ διερεύνησή μου — «διάβασε» ὁ Hare τὸν Ἀριστοτέλη χωρὶς νὰ παραβιάζει τὴ σκέψη του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς δικῆς του θεωρίας, προεκτείνοντας σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ στοχασμὸ του γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ δικό του, καὶ κάποτε χωρὶς νὰ δικαιώνεται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ἀπό-

76. Ὁ.π. 87-106.

77. Ὁ.π. 129, 221: H. N. 1107 b 1, 1165 a 32, 1169 b 2, κτλ.

78. H. N. 1106 b 9, 1102 a 5, 1176 b 4-8, 1177 a 2. Ἀλλὰ πρβλ. 1102 a 1.

79. M. Th. 169 στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀναφέρεται στὸ σκοπὸ τοῦ βιβλίου.

80. Ὁ.π. 157-158: H. N. 1129 a 26, b 26-35.

λυτα. Ἐρμήνευσε δηλαδή ὁ Hare τὸν ἀγαπημένο ἠθικὸ φιλόσοφο τῆς Ὁξφόρδης μὲ ἀφετηρία καὶ κριτήριον τὸν ἐπιτακτισμὸ του, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης ἔκρινε μερικὲς φορὲς τοὺς Προσωκρατικοὺς μὲ βάση τὴ θεωρία του τῶν τεσσάρων αἰτίων· καὶ τοὺς ἀξιολόγησε ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς προσέγγισής τους στὴ θεωρία αὐτή.

Ἴσως πρέπει ἡ ἀριστοτελικὴ ἔρευνα νὰ ξαναδεῖ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ποὺ ἐντελῶς παρεκβατικὰ καὶ ἐπεισοδιακὰ μᾶς ἀποκάλυψε ὁ Hare. Καὶ θὰ ἀποτελοῦσε σημαντικὴ προσφορὰ στὶς ἀριστοτελικὲς σπουδὲς ἂν ἱστορικὰ πιά καὶ συστηματικὰ πλούτιζε ὁ Hare μὲ ἓνα δικό του Ἀριστοτέλη τῇ σχετικῇ καὶ ἐξαιρετικῇ ἐνδιαφέρουσα σύγχρονη ἀγγλόφωνη ἀριστοτελικῇ βιβλιογραφίᾳ.

R. M. HARE'S READING OF THE ETHICS OF ARISTOTLE

S u m m a r y.

The claim that nowadays Oxford is doing philosophy along with Aristotle can also be defended by the impressive and substantial presence of Aristotelian stances in the systematic work of the eminent moral philosopher R. M. Hare. In Hare's three influential books, covering thirty years of continuous elaboration of the theory of «rational universal prescriptivism», the view is moreover verified that the *Nicomachean Ethics* is a philosophical piece of work especially favourite at Oxford as «a text most in harmony with recent Oxford philosophy». Hare quotes Aristotle frequently and his references to him exceed in number those to all other ancient and modern philosophers. His well known meta-ethical theory can be viewed as a successful synthesis of the ethics of Aristotle, Hume and Kant with utilitarianism, and a translation into the modern idiom of traditional ideas in the analytic style.

Although we should not speak of a certain influence exerted by Aristotle on Hare, as is the case with other analytical philosophers, Hare's reading of Aristotle in the context of his moral theory is particularly interesting as it presents the ancient philosopher to have anticipated some key-points of the prescriptivism advanced by Hare within the problematic of the meta-ethical concern with the logic and epistemology of morals.

In the first and third book in particular, Hare appears discussing with Aristotle central moral and ethical topics, although in other contexts he is aware of the gap dividing ancient and modern modes of ethical thinking. He sometime appeals to Aristotle in order to validate his views. He transla-

tes Aristotelian expressions into his own idiom and develops Aristotle's argumentation to meet the modern problem. He borrows some of his illustrations adapting them to suit his context and has recourse to him to complete the theory he elaborated independently to confront intuitionism and emotivism. Thus, far from arguing that Hare got germs of his theory from Aristotle, I believe that we have here a happy encounter of two philosophers who, for all their differences in other matters, pointed out critically by Hare himself, held the common belief in the prescriptive character of the language of morals and the function of moral principles to guide conduct. This allowed a close approach to certain moral and ethical topics, such as the meaning and use of the term «good» in moral and non-moral contexts, the validity and function of practical syllogism, the role of decision and will and the perennial problem of moral weakness as well as the distinction of the several levels of moral thinking.

Although Hare was able to see Aristotle as a sort of forerunner of his prescriptivism after he had elaborated his theory, i.e. from the viewpoint of his own ideas, in none of his numerous references to him has he biased the evidence to suit his interpretation. His Aristotle, although somewhat different from the Aristotle of most traditional histories of philosophy, is the Aristotle of modern analytical scholarship with some more personal features. Hare seems to me to have read Aristotle as perhaps the latter read the Presocratics, i.e. through the prism of his own theory, but in a positive spirit and with a feeling of partnership. And I am convinced that he read him correctly.

In this article I have tried to follow Hare's explicit references to Aristotle in his books, *The Language of Morals*, which appeared in 1952, *Freedom and Reason* in 1963 and *Moral Thinking* in 1981, with a view to assess the extent to which Aristotle has actually anticipated universal prescriptivism.

Rethymnon

Myrto Dragona-Monachou